Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/113779

File ID 113779
Filename Noten

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):
Type Dissertation
Title De buik van de lezer
Author S.A. Pieterse
Faculty Faculty of Humanities
Year 2008
Pages 371
ISBN 978 94 6004 007 8

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/281714

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

NOTEN

1
INLEIDING: MALEN, KITTELEN EN LOEIEN

1 Multatuli 1992, p. 94.
2 Multatuli 1875, p. 19 [*vw* II, p. 21, 22].
3 Zie bv. Bundel I, *idee* 62, p. 16, 17 [*vw* II, p. 320] en Bundel II, *idee* 526, p. 285 [*vw* III, p. 329].
4 Bundel III, *idee* 748, 749, p. 158, 160 [*vw* IV, p. 467, 469].
5 Specifiek over de verrotting in de Nederlandse staat gaat: Bundel II, *idee* 451, p. 31-145 [*vw* III, p. 74-184].
6 Over dit voortdurend ontkennen van de ware toestand, bijvoorbeeld: 'De verslagen van gemeenten en provinciën zyn leugenachtig. De rapporten der beambten moeten *kloppen* met den geest van de *clique* die op 't kussen zit. De mededeelingen uit Indië zyn leugenachtig. Ter-zelfder-tyd als men publiceert dat daarginder alles rustig en tevreden is, moet men ter beteugeling van opstand en oproer, z'n verdedigers zoeken tot in Altona en Afrika toe. De troonrede die de ministers laten uitspreken, is een jaarlyks terugkeerende leugen. En 't antwoord daarop insgelyks. Nooit laat men den Koning zeggen: 'Heeren, 't Volk lydt gebrek.' Nooit antwoordt men: 'Sire, 't Volk heeft honger.' En zoo toch zou er moeten gesproken worden, als er naar waarheid gestreefd werd.' Bundel II, *idee* 451, p. 103 [*vw* III, p. 142].
7 Bundel III, *idee* 746, p. 155, 156 [*vw* IV, p. 465].
8 Over de performatieve taaldaad: Austin 1962.
9 Bundel I, *idee* 59, p. 16 [*vw* II, p. 320].
10 Bateson 1956.
11 Multatuli vat het probleem in *Minnebrieven* als volgt samen: 'Schryven is afdruk nemen van de ziel. Als Publiek ziel heeft, laat hemzelf schryven. Heeft hy geen ziel, dan begrypt hy myn geschryf niet...punctum!' Multatuli 1875, p. 91 [*vw* II, p. 87].
12 Bundel I, *idee* 106, p. 32 [*vw* II, p. 334].
13 Bundel I, *idee* 106, p. 32, voetnoot [*vw* II, p. 676].
14 Nog een voorbeeld van die geven-en-nemen-beweging vinden we in *idee* 525:
'*Al 't overige gelykstaande*, is de kans op waarheid grooter in den man die iets zegt, dan in den hoorder. Grooter in schryver dan in lezer.
Ik verwed 'n Idee, dat 999 van de 1000 lezers – zelfs nà deze weddingschap – niet letten op den onderstreepten aanhef van dit Idee.
En, lezer, als ge die weddingschap aangaat, deponeer uw inleg by 'n notaris. Ik wil geen bankroet lyden, als ik win.
En eischt ge zekerheid dat ik betalen zal, als ik verlies? Ziehier *myn* inleg: *ik geloof dat ge u houdt voor die éénen duizendsten lezer*. Met dit Idee zult ge wel tevreden wezen.'
Bundel II, *idee* 525, p. 283 [*vw* III, p. 327, 328].
15 Ik ben zeker niet de eerste die dit kastekort in het onderzoek naar Multatuli opmerkt. Jongstra stelt onomwonden: 'Aan het beeld van Multatuli als schrijver, met inbegrip van

de minder bekende latere werken, van de poëtica van Multatuli, van zijn filosofie ('Nee, een schryver wil ik niet zyn...') komt men maar steeds niet toe. (...) Ik breek een lans voor aandacht voor de complete Multatuli.' Jongstra 2003, p. 156. Vermoortel wees eveneens op die onevenredig grote aandacht voor Multatuli's debuut. Hij stelt: 'Wat ons interesseert, is dat zoveel mensen je ongelovig aanstaren als je ze vertelt dat Multatuli zeven delen van elk gemiddeld zevenhonderd bladzijden heeft bijeengeschreven, daarnaast nog duizenden brieven, en dat *Max Havelaar* van dat alles amper vierhonderd pagina's beslaat.' Vermoortel 1995, p. 7.

16 Er verschenen wel enkele artikelen en essays over deze werken. Over de *Millioenenstudiën*: Jongstra 1996, p. 78-107; Wat betreft *Minnebrieven* zijn vooral van belang: Morriën 1947; Oversteegen 1987 en Maas 2000, p. 51-60.

17 In de wijze waarop ik de term postmodern gebruik, volg ik de definitie van Vervaeck 1999a, p. 7-16. Hij stelt dat het postmodernisme in zijn boek geen 'stroming of realiteit is', maar een: 'geheel van kenmerken, een manier van kijken en lezen'. citaat p. 10. Vgl. ook Mertens: hij stelt dat de term postmodernisme niet staat voor een literaire stroming die volgt op het modernisme, maar 'een aanduiding is voor een beschouwingswijze die oog heeft voor de diversiteit van de literaire vormen, stijlen en opvattingen zonder deze af te meten aan een bepaalde norm of maatstaf. In die zin kan niet alleen binnen een bepaald literair klimaat en ook niet binnen een literair werk een bepaalde schrijfwijze als toetssteen worden gebruikt, kan geen enkele stroming het primaat opeisen. (...) Het postmodernisme betekent in deze opvatting niet een aflossing van de wacht (...) maar een radicale oriëntatie op kadreringsprocessen in de literatuur (hoe komen voorstellingen, beelden, betekenissen tot stand).' Mertens 1991, p. 170.

18 Maas 1993, p. 490-493.

19 *VW* X, p. 552, brief van Multatuli aan d'Ablaing van Giessenburg, 14 januari 1862.

20 Bundel I, *idee* 34, p. 11, voetnoot [*VW* II, p. 669, 670].

21 Kummer 1979.

22 Deze titel werd door Chamfort gebruikt.

23 Kummer 1979, p. 10.

24 Op de verhouding tussen Multatuli, Heine en het poëticale denken van Schlegel ga ik in paragraaf 3.3. nader in.

25 Bundel I, *idee* 219, p. 129 [*VW* II, p. 434].

26 Bundel I, *idee* 219, p. 129 [*VW* II, p. 434].

27 Ibidem.

28 De kritiek op Bilderdijk staat in bundel V, *idee* 1053 t/m *idee* 1058, p. 105-203 [*VW* VI, p. 492-607] op Thorbecke in bundel II, *idee* 452, p. 31-145 [*VW* III, p. 74-84] en op Zaalberg in bundel II, *idee* 454, p. 149-180 [*VW* III, p. 187-221]. Bilderdijk en Thorbecke behandel ik in paragraaf 5.2, Zaalberg komt in paragraaf 4.1 aan de orde.

29 De zeeziekte-vertelling beslaat *Idee* 229-242, bundel I, p. 134-159 [*VW* II, p. 436-459, 694, 695]. De tekst 'Max Havelaar aan Multatuli' was eerder verschenen als artikel in het tijdschrift *De tijdspiegel* en werd als *Idee* 527 in de tweede bundel opgenomen, zie bundel I, *idee* 527, p. 285-307 [*VW* III, p. 330-350]. *Woutertje Pieterse* is verspreid over bundel I, II, V, VI en VII. De vierde bundel *Ideën* opent met het toneelstuk *Vorstenschool*.

30 Bundel I, *idee* 79-81, p. 23, 24 [*VW* II, p. 326, 327], Bundel II, *idee* 513, p. 218-221 [*VW* III, p. 255-258], Bundel II, *idee* 517, p. 244-249 [*VW* III, p. 287-292]. Deze poëticale teksten behandel ik in hoofdstuk zes, en *idee* 517 komt in paragraaf 4.3. aan de orde.

31 Iser 1972 en Iser 1976.
32 Iser 1976, p. 60.
33 Bundel III, *idee* 542, p. 6 [*VW* IV, p. 313] en Bundel III, *idee* 788, p. 200, 201 [*VW* III, p. 508, 509].
34 Bundel II, *idee* 526, p. 285 [*VW* III, p. 329].
35 Starobinski 1995.
36 Eerder onderzoek in de neerlandistiek naar de mogelijkheden die de als poststructuralistisch of postmodern bekend staande filosofie biedt om tot nieuwe manieren van lezen te komen, vinden we onder andere bij: Alphen 1988; Heynders 1998, (vnl. p. 109-119) en Heynders 1991; Vervaeck 1999a, Vaessens 2001a en 2001b; Dijk 2006. Heynders heeft in een kritische reactie op Joosten en Vaessens gesteld dat het verband tussen leeswijze en tekst nog veel minder historisch bepaald is dan beide onderzoekers veronderstellen. Sommige oudere teksten kunnen volgens haar dus zeker postmodern worden gelezen: zie Heynders 2004, p 21: 'Maar de deconstructivistische leeswijze is net zo goed toepasbaar op modernistische teksten – Jacques Derrida lijkt juist een voorkeur voor de modernistische canon te hebben –, de beslissing tot inzet van deze lectuur ligt mede bij de lezer en ligt niet vast in eigenschappen of historische verankering van een tekst. Niet elke tekst leent zich voor elke lectuur, maar er is evenmin een een-op-een relatie tussen postmodernistische tekst en postmodernistische lectuur of tussen modernistische tekst en modernistische lectuur.' Vergelijk ook de opmerking van Vervaeck 1999a, p. 7, 8: 'het postmodernisme is een "verzamelnaam" (...) voor een aantal kenmerken dat door de literatuurkritiek aan bepaalde teksten toegeschreven wordt. Een van die kenmerken is het blootleggen van literaire conventies die normaal verborgen blijven. Een andere karakteristiek is het vervangen van de plot en de chronologie door een netwerk van beelden. Wie oog heeft voor zulke kenmerken, zal in een aantal teksten postmoderne trekken ontdekken. Dat kan zowel in teksten uit het verleden als in hedendaagse literaire werken.'
37 Een recent voorbeeld van een dergelijk onderzoek in de historische letterkunde is Korsten 2006.
38 Vgl. ook Sijde 1998, p. 447 en Leitch 1983.
39 Rorty 2005, p. 96.
40 Zima 1999, vooral p. 141-173. Zima vat de connectie tussen Nietzsche en het postmoderne denken als volgt samen: 'In other words, deconstruction – Like Nietzsche's theory of language – eliminates the metaphysical, conceptual dimension which Plato's, Aristotle's, Descartes', Hegel's, and even Kant's philosophies thrive on: the dimension of logic or pure form (Plato) which all idealist philosophy considers as fundamental and superior to the "variable" aspects of language such as rhetorical figures, homonyms, and entire phonetic systems that distinguish languages from another. Deconstruction is one-dimensional insofar as it follows Nietzsche in denying autonomy of the conceptual (ideal) world and the very possibility of distinguishing concept and phonetic form, *signified* and *signifier*, *content* and *expression*.' Dit citaat p. 141. De manier waarop Heidegger het begrip 'metafysica' gebruikt is eveneens van groot belang geweest voor de betekenis die Derrida er vervolgens aan zou geven, maar dat laat ik hier verder buiten beschouwing. Zie daarover Rorty 2005, p. 111.
41 Groot 2003, p. 34, 35.
42 Groot 2003, p. 30.
43 Groot 2005, p. 17.
44 Groot 2005, p. 19.

45 Culler stelt: 'Philosophy has been a "metaphysics of presence", the only metaphysics we know. (...) In oppositions such as meaning/form, soul/body, intuition/expression, literal/metaphorical, nature/culture (...) the superior term belongs to the logos and is a higher presence; the inferior term marks a fall. Logocentrism thus assumes the priority of the first term and conceives the second in relation to it, as a complication, a negation, a manifestation, or a disruption of the first.' Culler 1989, p. 92, 93.
46 Groot merkt op: 'Het schrift spreekt niet uit eigen levenskracht, maar wordt hoogstens in het lezen tijdelijk opnieuw tot leven gewekt. De bezielende en structurerende aanwezigheid van de spreker/auteur laat zich echter niet meer herstellen. (...) Paulus zei het al: de letter doodt, maar de geest maakt levend.' Groot 2003, p. 375.
47 Groot parafraseert Derrida als volgt: 'Het schrift is fundamenteel verweesd. De verwekker ervan is verdwenen en niet langer bij machte daarover nog voogdij uit te oefenen. Het schrift *betekent* wel, maar die betekenis is an-archisch geworden. Het is zijn garantie van waarheid kwijtgeraakt. Wat geschreven staat laat zich interpreteren, maar er is niemand die over deze interpretatie waakt en met gezag kan ingrijpen wanneer de duiding op hol slaat. Het is onherroepelijk van zijn oorspronkelijke wil tot uitdrukking of bedoeling losgemaakt.' Groot 2003, p. 375.
48 Groot 2003, p. 376 en ook Derrida 2004b, p. 7 en verder.
49 Een heldere uiteenzetting over de afwijkende definitie die Derrida geeft aan het spreken en het schrift, vinden we in Derrida 2004b, p. 7 en verder. Met dank aan Gaston Franssen. Vergelijk ook de samenvatting die Barbara Johnson geeft van de verschuivende betekenis van de term 'schrift' bij Derrida: '"Writing", for example, no longer means simply "words on a page", but rather any differential trace structure, a structure that *also* inhabits speech. "Writing" and "speech" can therefore no longer be simply opposed, but neither have they become identical. Rather, the very notion of their identities is put into question.' Johnson 2004, p. xiii.
50 Derrida 2004a, p. 156.
51 Culler stelt: 'Philosophical discourse defines itself in opposition to writing and thus in opposition to itself, but this self-division or self-opposition is not, Derrida claims, a mistake or accident that sometimes occurs in philosophical texts. It is a structural property of the discourse itself.' Culler 1989, p. 89.
52 Derrida 1967a, p. 203-295.
53 Derrida 1967b, p. 203-445.
54 De eerste 'losse' uitgave van *Woutertje Pieterse* verscheen in 1890 en was van de hand van zijn weduwe. Over de verdere editiegeschiedenis van deze losse 'Wouters': Kets-Vree 2001.
55 Multatuli 2006 en Kruis 2007.
56 *VW* XVI, p. 457, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 12 maart 1874.
57 Bundel I, *idee* 362, p. 236 [*VW* II, p. 526, 527].
58 Vgl. Baker: 'Er is (bij Multatuli, SP) een geïntendeerd verband tussen geestelijke, emotionele en verstandelijke superioriteit en personen die kleren maken of ermee werken. Een verklaring hiervoor biedt de etymologie van textiel, een woord dat is afgeleid van het Latijnse *texo*, dat betekent weven, vlechten of afbeelden in tapijtwerk. (...) Kleding en textiel vertegenwoordigen dus het potentieel voor poëzie...' Baker 1991, p. 59, 60.
59 Hermans 1987a, p. 238.
60 Er zijn al wel enkele artikelen over de *Ideën* verschenen (of waarin de *Ideën* onder andere aan bod komen): Bergh 1987, Vogelaar 1987; Verder is er een Woutertje Pieterse-num-

mer verschenen van het tijdschrift *Over Multatuli*: *Over Multatuli* (2001) nr. 47. Van belang is ook Baker 1991, Baker 1996 en Baker 1997.
61 Sötemann 1973 (eerste druk 1966). Andere tekstgerichte studies uit deze periode zijn (onder andere): Brandt Corstius 1962, Oversteegen 1962 en Janssens 1965.
62 Lawrence 1955, p. 267.
63 Oversteegen 1987.
64 Oversteegen 1982 passim en Oversteegen 1991.
65 Francken 1990. Overigens bevat deze dissertatie ook een biografisch onderzoek en een kritische bespreking van *De structuur van Max Havelaar* van Sötemann.
66 Francken 1990, p. 204-212, 218-226, 240-257. Een andere dissertatie naar een onderdeel van Multatuli's poëtica is: Vermoortel 1994.
67 Francken 1990, p. 134.
68 Francken komt daarbij tot de conclusie dat er uiteindelijk meer verschillen dan overeenkomsten zijn tussen Coleridge en Multatuli.
69 Akker 1984, p. 13.
70 Bundel III, *idee* 904, p. 336 [*VW* IV, p. 644].
71 Fasseur 1987 en Fasseur 1996.
72 Meulen 2002.
73 Meulen 2002, p. 452-700. In meer studies wordt het optreden van Douwes Dekker geplaatst in de politieke en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd, zie: Böhm 1999; Bos 2000; Ruiter en Smulders 1996, p. 91-99; Thissen 2000, p. 113-138; Raak 2001, p. 149-158.
74 Thissen 2000, p. 113-126. Thissen merkt op: 'Het mag toch opmerkelijk genoemd worden dat er voor deze denker zo lang nauwelijks plaats werd ingeruimd in de vaderlandse geschiedenis van de wijsbegeerte.' Citaat p. 126.
Overigens heeft Multatuli rond 1900 onder de anarchisten en vrijdenkers erkenning gevonden als denker, zie o.a. Damme 1910, Meijer 1910 en Nieuwenhuis 1910. Naast Thissen heeft ook Van Raak betoogd dat we Multatuli niet alleen als literator maar ook als filosoof serieus moeten nemen, zie: Raak 1995 en Raak 2003.
75 Thissen 2000, p. 22, 23 oppert om voor deze groep (waartoe hij naast Multatuli ook auteurs als Junghuhn en Van Vloten rekent) de term 'parafilosofen' te gebruiken, in navolging van Verhoeven. Verhoeven verstaat daaronder: 'Ik bedoel daarmee mensen die nadenken over de wereld en hun gedachten op papier zetten, maar daarbij weinig of geen gebruik maken van de taal en de methoden die uit de wijsgerige traditie bekend zijn en in kringen van professionele wijsgeren gehanteerd worden. Zij kennen die niet of verwerpen haar.' Verhoeven 1973, p. 9.
76 Nieuwenhuys 1987, Wright 1990, Oostrom 1995, Niekerk 2000 en Gera 2001.
77 Said 1993, p. 240.
78 Feenberg 1997; Salverda 2005. Een kritische reactie op Feenberg geeft Zook 2006. Beekman ten slotte gaat niet zo ver als Feenberg, maar stelt wel nadrukkelijk dat door de dialogische structuur van het boek, de stem van de Indiër wél gehoord kan worden: Beekman 1998.
79 Feenberg 1997, p. 818.
80 Er is zoveel mogelijk geciteerd in de oorspronkelijke taal. Uitzondering is gemaakt voor de teksten van Derrida en Kofman: hier is gekozen voor de Engelse vertalingen, omdat de discussie over deze denkers grotendeels via het Angelsaksische onderzoek verloopt.

2
IN DE ARENA VAN DE OPENBAARHEID

1 Dorleijn betoogt dat we ook het 'literair-sociaal' gedrag van een auteur – zijn keuzes voor tijdschriften, zijn bemoeienis in literaire genootschappen en prijzen, et cetera – kunnen betrekken in de tekstbeschouwing. Dorleijn 1989, p. 33 en p. 51-56.
2 Aerts 1998.
3 Aerts 1998, p. 83. Over Multatuli's afwijkende stijl van optreden zie ook: Krul 2000.
4 Aerts 1998, p. 87.
5 Vergelijk ook de opmerking: 'Ik beschouw de dagbladen – zooals ze *thans* zyn – volstrekt niet als vertegenwoordigers van de publieke opinie.' Bundel I, *idee* 135, p. 53 [*VW* II, p. 355].
6 Keijsper 1995, p. 134.
7 Multatuli 1873, p. 24, 25 [*VW* II, p. 199].
8 Multatuli 1873, p. 123 [*VW* II, p. 278].
9 Multatuli 1873, p. 29-32 [*VW* II, p. 202-204].
10 Bundel III, *idee* 559, p 12, 13 [*VW* IV, p. 321].
11 Multatuli 1873, p. 70 [*VW* II, p. 235].
12 Multatuli 1875, p. 110 [*VW* II, p. 103].
13 Multatuli 1873, p. 70 [*VW* II, p. 235].
14 Multatuli 1873, p. 100, 101 [*VW* II, p. 261].
15 *VW* X, p. 588, aankondiging in het *Algemeen Handelsblad*.
16 *VW* IX, p. 120, brief van Multatuli aan A.C. Kruseman, 24 februari - 6 mei 1851.
17 *VW* IX, p. 115, brief van Multatuli aan A.C. Kruseman, 24 februari - 6 mei 1851.
18 *VW* VIII, p. 519, brief van Multatuli aan Tine, 29 oktober 1845.
19 *VW* VIII, p. 511, brief van Multatuli aan Tine, 24 - 27 oktober 1845.
20 Ibidem.
21 Ibidem.
22 Ibidem.
23 *VW* II, p. 178.
24 *VW* X, p. 305, 306, brief van Multatuli aan Tine, 4 september 1860.
25 *VW* X, p. 307, brief van Multatuli aan Tine, 4 september 1860.
26 *VW* X, p. 296, brief van Multatuli aan Tine, 27 augustus 1860.
27 Multatuli 1992, p. 108 en 110.
28 Multatuli 1992, p. 108.
29 Multatuli 1992, p. 59-61.
30 *VW* X, p. 321, brief van Multatuli aan Tine, 28 september 1860.
31 Ibidem.
32 Keijsper 1995, p. 371.
33 *VW* X, p. 512, brief van Multatuli aan Tine, begin oktober 1861.
34 *VW* X, p. 361, brief van Multatuli aan Tine, 17 november 1860.
35 *VW* X, p. 455, brief van Multatuli aan Tine, 20 mei 1861.
36 *VW* X, p. 415, brief van Multatuli aan Tine, 3 maart 1861.
37 Ibidem.
38 *VW* X, p. 482, brief van Multatuli aan F. Günst, 4 juli 1861.
39 Multatuli 1875, p. 66 [*VW* II, p. 64].

40 *VW* X, p. 501, brief van Multatuli aan Tine, 4 september 1861, en idem p. 504, brief van Multatuli aan Tine, 11 of 18 september 1861.
41 Voor een gedetailleerd overzicht van de contemporaine receptie van *Minnebrieven* zie: Maas 2000, p. 59-63.
42 *VW* X, p. 511, brief van Multatuli aan Tine, begin oktober 1861.
43 Maas 2000, p. 7-49 en Meulen 2002, p. 413-421.
44 *VW* X, p. 416, brief van Multatuli aan Tine, 3 maart 1861.
45 *VW* X, p. 501, brief van Multatuli aan Tine, 4 september 1861.
46 *VW* XV, p. 308, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 10 augustus 1872.
47 Dik van der Meulen beschrijft gedetailleerd de gang van zaken rond het verschijnen van *Max Havelaar*: Meulen 2002, p. 383-407.
48 Meulen 2002, p. 392.
49 Meulen 2002, p. 390, 398.
50 Meulen 2002, p. 398-404. Dekker schrijft in de periode onder meer de brochure *Brief aan de kiezers te Amsterdam, omtrent de keuze van een afgevaardigde, in verband met Indische specialiteiten en batige saldo's*. Deze brochure verschijnt nog vóór *Max Havelaar* bij uitgeverij De Ruyter.
51 Meulen 2002, p. 404-407.
52 Ik kom tot de conclusie dat het een vroege versie van *Woutertje Pieterse* moet zijn, omdat hij in het citaat rept van een jongen die denkt dat molens tegen hem praten.
53 *VW* X, p. 221, brief Multatuli aan J. van Lennep, 7 april 1860.
54 *VW* X, p 218, brief Multatuli aan J. van Lennep, 22 - 23 maart 1860.
55 *VW* X, p. 214-215, brief Multatuli aan J. van Lennep, 22 februari 1860.
56 Multatuli 1873 p. 17 [*VW* II, p. 295].
57 *VW* X, p. 560-575, brochure van J. van Lennep getiteld: *Brief aan den Heer E. Douwes Dekker*.
58 Bundel I, *idee* 288, p. 185 [*VW* II, p. 481].
59 Voor de juridische strijd over *Max Havelaar*, zie Beekman 2005.
60 Over de vrijdenkersbeweging in Nederland: Noordenbos 1976, p. 1-145 en p. 149-229, Bokkel 2003, Wils 2005, p. 80-85 en Gasenbeek 2006.
61 Geciteerd bij Meulen 2002, p. 397.
62 Naast Meijer stond hij ook bekend onder de naam d'Ablaing van Giessenburg.
63 Wils 2005, 80-85.
64 Meulen 2002, p. 448, 449.
65 Multatuli 1875, p. 16 [*VW* II, p. 21].
66 *VW* X, p. 544, brief van Multatuli aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 3 januari 1862.
67 *VW* X, p. 552, brief van Multatuli aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 14 januari 1862.
68 Ibidem.
69 Ibidem.
70 Multatuli 1873, p. 100, 101 [*VW* II, p. 261].
71 *VW* XI, p. 36, brief van Multatuli aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 26 januari 1862.
72 *VW* X, p. 579. Overigens spreekt Meijer van 'vooruitbestellers', maar in een latere advertentie van een abonnement (*VW* X, p. 630) en van Inteekenaren (*VW* X, p. 680).
73 Zie bijv. *VW* XVII, p. 289.
74 *VW* X, p. 585, brief van Multatuli aan Tine, 5 februari 1862.
75 *VW* X, p. 677, brief van Multatuli aan Tine, juli 1862.
76 *VW* X, p. 719.

77 *vw* XI, p. 427 en *vw* XI, p. 442.
78 Aerts stelt dat in 1865 *De Gids* 840 abonnees had en een oplage van 950: Aerts 1994, p. 111.
79 De laatste door de auteur herziene druk van de andere bundels zijn: voor de derde bundel de derde druk (1876) van de vierde bundel de derde druk (1877), van de vijfde bundel de tweede druk (1877), van de zesde bundel de tweede druk (1878) en van de zevende bundel de tweede druk (1879).
80 *vw* X, p. 603, brief van Multatuli aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 12 maart 1862.
81 Zie bv. *vw* XI, p. 68, 69, brief van R.C. d'Ablaing van Giessenburg aan Van Gelder en Zonen, 22 november 1862.
82 Meulen 2002, p. 591, 592.
83 Over deze kwestie zie verder: Keijsper 1998.
84 *vw* XIV, p. 405, brief van Multatuli aan S.E.W. Roorda van Eysinga, januari 1871.
85 Wel zou Funke ook in de latere jaren buiten medeweten van Multatuli dubbeldrukken van zijn werk op de markt brengen. Zie hierover Cornelisse 1999.
86 Zeer uitgebreid over de rol van de diverse uitgevers in de drukgeschiedenis van de *Ideën* handelt ook: Cornelisse 1999.
87 Bundel IV, p. 380, naschrift bij de derde druk [*vw* VI, p. 389].
88 De grafschriften staan in bundel IV, *idee* 972, p. 190-204 [*vw* VI, p. 179-196].
89 Bundel IV, p. 379, 380, naschrift bij de derde druk [*vw* VI, p. 389, 390].
90 *vw* XV, p. 376, brief van G.L. Funke aan Multatuli, 28 september 1872.
91 *vw* XV, p. 375, 376, brief van G.L. Funke aan Multatuli, 28 september 1872.
92 *vw* XV, p. 379, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 30 september 1872.
93 *vw* XV, p. 380, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 30 september 1872.
94 Ibidem.
95 Multatuli stelt: 'Ook dit is de zuivere waarheid. Denkt ge, dat ik m'n manier van behandelen voor 't kiezen heb?' *vw* XV, p. 380, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 30 september 1872.
96 *vw* XV, p. 381, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 30 september 1872.
97 *vw* XV, p. 384, 385, brief van G.L. Funke aan Multatuli, 1 oktober 1872.
98 *vw* XV, p. 386-389, brief van Multatuli aan S.E.W. Roorda van Eysinga.
99 Huet schrijft: 'Zij (de *Gids*-redactie, SP) is alleen te rade gegaan met den inhoud van dat stuk; en aangezien zij niet wist aan wien zij uw brief aan Mevr. Pruimers die daarin eene voorname plaats beslaat, ter beoordeeling zenden zou (...), meende zij het aan den uitgever verpligt te zijn om een exemplaar, waarvan geen gebruik gemaakt zou worden, aan hem terug te zenden.' *vw* XI, p. 383, 384, brief van Cd. Busken Huet aan Multatuli, 23 september 1864.
100 *vw* XI, p. 384, brief van Cd. Busken Huet aan Multatuli, 23 september 1864.
101 Een aantal van deze kritieken zijn: *vw* XI, p. 429-432; p. 480.
102 *vw* XV, p. 154, brief van Multatuli aan G.L. Funke, 29 maart 1872.
103 Ibidem.
104 Ibidem.
105 Zie Cornelisse 1999, p. 18-23.
106 *vw* XVI, p. 178-185 en p. 197-204.
107 *De Nederlandsche spectator* van 20 januari 1866, nr 3. (niet opgenomen in *vw*).
108 *vw* XV, p. 464.
109 Multatuli klaagt: 'Hoe, m'nheer Vosmaer, gy besteedt *anderhalve* kolom aan 't betoog dat het kuiperytje u niet helder is, en aan 'n paar aanmerkingen op enjambement en klem-

toon, terwyl ge over die geheele *derde Akte* – waaruit dan toch naar *uw* meening: '*voor toeschouwers en hooggeplaatsten wel iets zou te leeren vallen*' – slechts *tien* regels ten-beste geeft? Tien regels, waarvan *acht* gewyd zyn aan 't 'vermakelyk staatkunstknutselarytje' tusschen Miralde en Van Huisde, zoodat er voor de behandeling van de in dat Bedryf voorkomende hoofdzaak, slechts *twee* regels overblyven?' Bundel IV, *idee* 1036, p. 354 [*VW* VI, p. 348].
110 Uitgebreid over deze voordrachttournees: Maas 1982 en Maas 1984.
111 Kossmann 1986, p. 175.
112 Ruiter en Smulders 1996, p. 67, 68 en p. 91-99.
113 Rooy 2002, p. 77-81, citaat p. 81.
114 Rooy 2002, p. 81.
115 Een gedetailleerde typering van de intellectuele positie van een aantal schrijvers uit deze 'voorhoede' (Huet, Vosmaer en Pierson) vinden we ook bij Praamstra 1997.
116 Rooy 2002, p. 81-82. Overigens zal er van werkelijk grote economische groei pas sprake zijn na 1870, zie Zanden 2000, p. 343-412.
117 Bos 2001.
118 Thissen 2000, p. 250.
119 Maas 1986.
120 Maas 1986, p. 11-14.
121 Uitgebreid hierover: Buitenwerf 2007.
122 Bos 2005 en Praamstra 2007, p. 241-293.
123 Trapman 2005 en Balke 1997.
124 Buitenwerf 77-93.
125 Hierover Thissen 2000, p. 97-112.
126 Meer over Strauss in paragraaf 4.1. van deze dissertatie.
127 Aerts 1997, p. 98-101 en p. 472.
128 Kossmann 1986, p. 224-229.
129 Multatuli 1873 [*VW* II, p. 266-275].
130 Over de reacties in de liberale pers op *Max Havelaar:* Maas 2000, p. 19-44.
131 Over Multatuli's liberale denkbeelden, zie paragraaf 5.2. van deze dissertatie.
132 *VW* XVI, p. 268.
133 Keijsper 1995, p. 487.
134 Keijsper 1995, p. 485-488.
135 Busken Huet 1912, p. 200 e.v.; Voor de positieve waardering van Huet door Multatuli zie onder andere: Bundel VI, *idee* 1197a, p. 328 [*VW* VII, p. 312]: 'Wat de *Fantasiën* van Busken Huët aangaat, dàt is *Kritiek!* De heer Huët bepaalt zich niet tot de kommunikatie dat zeker stuk hem al of niet behaagt – onze meeste *critici* schynen te meenen dat Publiek nieuwsgierig is naar de maat van 't genoegen dat *zy* gesmaakt hebben – hy *behandelt* 'n schryver.'
136 Over het precieze verloop van deze onderhandelingen: Praamstra 2007, p. 426-438.
137 Keijsper 1995, p. 80.
138 Over de verschillende auteurs die onder het pseudoniem Flanor schreven zie Maas 1986, p. 17.
139 Geciteerd uit Maas 1986, p. 33.
140 Een gedetailleerde bespreking van de positie van de vrijdenkers in de openbaarheid: Vree 2006, p. 115-144.
141 Thissen 2000, p. 113-126.
142 Bundel I, *idee* 127, p. 43 [*VW* II, p. 345].

143 Bundel I, *idee* 321, p. 318 [*VW* II, p. 511].
144 Zie over deze navolgers in *De Dageraad*: Maas 1995, 1996.
145 Maas 1998a.
146 Bundel I, *idee* 131, p. 45 [*VW* II, p. 348].
147 Bundel I, *idee* 402, p. 321 [*VW* II, p. 608].
148 Bundel I, *idee* 131, p. 45, voetnoot [*VW* II, p. 678].
149 Multatuli 1992, p. 171.
150 Brekel 1999, p. 28.
151 *VW* XII, p. 437, brief van Multatuli aan Cd. Busken Huet, 26 september 1867.
152 Over de onderwerpen die zoal in *Asmodée* aan de orde kwamen zie Brekel 1999 en Maas 1998b.
153 Maas 2000, p. 77-78.
154 Voor een uitvoerig overzicht van alle reacties die in *Asmodée* verschenen zijn op Multatuli, zie Maas 2000, p. 77-122.
155 In 1865 schrijft hij aan Tine naar aanleiding van de brochure van Malletuli: 'Ik zal je eens een krantje sturen als een staaltje van de liefdelykheid die ik onderga'. *VW* XI, p. 459, brief van Multatuli aan Tine, 18 februari 1865. Multatuli schrijft in 1879: 'De fatsoenlykste krant is Asmodee. Dat blad is dikwyls franchement *gemeen-gemeen*. ('dikwyls' zeg ik, want soms doet het ook aan zekere nagemaakte deftigheid, midden in de smeerigheid van de rest) maar de andere bladen zyn huichelachtig-*fatsoenlyk-gemeen*. Ze staan tot 'n z.g.n. schendblad als 'uwéé' tot 'jou'. *VW* XX, p. 108, brief van Multatuli aan dr. J.H. de Haas, 5 november 1879.
156 *VW* XV, p. 154, brief van Multatuli aan Funke, 29 maart 1872.
157 Bundel IV, idee 930, p. 5 [*VW* VI, p. 12].

3
'IK BEN ÉÉN'/'EEN ANDER DIE *IN* MY WAS'

1 Ik laat mijn lectuur ontspinnen vanuit de betekenissen die door het *woord* 'ik' in de *Ideën* worden opgeroepen. Vervolgens verbind ik mijn lectuur met een aantal voor dit onderzoek relevante teksten, zoals die van Starobinski, Taylor, Kofman, Menninghaus en Derrida. Doel van dit hoofdstuk was om de positie van het 'ik' in het denken van Multatuli te belichten, en niet om expliciet in discussie te gaan met studies waarin in algemene termen getheoretiseerd wordt over de problematische status van het schrijvend en beschreven subject; zoals Jay 1984 en Olney 1980.
2 Oversteegen 1982, p. 102-103.
3 Bundel I, *idee* 27, p. 10 [*VW* II, p. 315].
4 Deze tegenstelling staat bijvoorbeeld centraal in Zweig 1968.
5 Bundel I, *idee* 246, p. 160 [*VW* II, p. 459].
6 Starobinski 1995, p. 216-239.
7 Ik ben me ervan bewust dat het filosofisch denken over authenticiteit vele malen breder en gecompliceerder is dan ik hier aan de hand van Starobinski (en Taylor) zal schetsen. Zo laat ik de invulling die Heidegger en Sartre aan het begrip authenticiteit gaven geheel buiten beschouwing (voor een bespreking hiervan, zie bijvoorbeeld, Olson 1962, p. 134-161). Een volledige bespreking van dit filosofisch begrip zou het kader van dit literatuurbeschouwelijke onderzoek verre te buiten gaan.

8 Rousseau 1976, p. 5.
9 Starobinski gaat uitgebreid in op deze poging van Rousseau om een manier van schrijven te vinden waarin niets wordt verhuld. Starobinski 1995, p. 225-232.
10 Rousseau 1975a, p. 138.
11 Starobinski 1995, p. 224-225.
12 Starobinski 1995, p. 237.
13 Starobinski stelt: 'Rousseau découvre que le passé se produit et s'émeut en lui, dans le surgissement d'une émotion *actuelle*.' Starobinski 1995, p. 233.
14 Starobinski 1995, p. 238.
15 Starobinski 1995, p. 238.
16 Starobinski 1995, p. 229.
17 Starobinski 1995, p. 239.
18 Starobinski 1995, p. 222.
19 Starobinski 1995, p. 220-222.
20 Rousseau 1976b, p. 1150.
21 Taylor 2002, p. 50-51.
22 Taylor 2002, p. 34-41.
23 Taylor 2002, p. 34.
24 Taylor 2002, p. 13-23.
25 Taylor 2002, p. 25-29.
26 Taylor 2002, p. 27.
27 Over de gebruikte terminologie en bronnen nog dit: Ger Groot wijst erop dat Taylor begrippen als 'ik', 'zelf' en 'authenticiteit' gebruikt met 'een onbevangenheid die na de anathema's van het poststructuralisme bijna provocerend is'. Groot 1998, p. 268. Het begrip 'ik' zal in paragraaf 3.3 geproblematiseerd worden. Ik ben me er dus van bewust dat er een spanning zit tussen de uiteenzetting die ik hier gebruik, en de inzichten van Kofman en Derrida die ik in paragraaf 3.3 behandel. Maar ik meen dat de onbevangenheid van Taylor ons voorlopig van dienst kan zijn om de morele betekenis van Multatuli's werk in een nieuw licht te stellen.
28 Swart 1888, maar ook bij Lodewijk van Deyssel, die in *De Amsterdammer* in een serie 'Multatuli-studiën' de psychologische methode van Swart verdedigde, zie Deyssel 1897, p. 141-150.
29 Uitzondering hierin is bijvoorbeeld Ter Braak, die stelde dat zowel het 'ressentiment' van Multatuli's tegenstanders als de blinde bewondering van zijn vereerders, het werkelijke *morele* probleem onzichtbaar maakt. 'Het is ongetwijfeld in sommige opzichten een inconvenient, dat men Multatuli, nog steeds, moet verdedigen tegen zijn stumperige belagers (...) of hem in bescherming moet nemen tegen zijn al te vurige en critieklooze vereerders. Immers, door steeds weer positie te kiezen in dit vrij hopelooze duel wordt men afgeleid van het eigenlijke probleem, dat in zijn leven en werken ligt opgesloten: het probleem der *menschelijke waardigheid*.' Er zit een opvallende parallellie in de betogen van Taylor en Ter Braak: ze stellen dat voor- en tegenstanders allebei het werkelijke (authentieke!) probleem onzichtbaar maken. Braak 1937, citaat p. 7.
30 Bundel I, p. 1, inleiding [*VW* II, p. 309].
31 Bundel I, p. 4, inleiding [*VW* II, p. 310].
32 Bundel II, *idee* 452, p. 143 [*VW* III, p. 182].
33 Bundel I, *idee* 34, p. 11, voetnoot [*VW* II, p. 669-670].
34 Bundel I, *idee* 223, p. 129 [*VW* II, p. 435].

35 Bundel I, *idee* 221, p. 129 [*VW* II, p. 435].
36 Zie bijvoorbeeld: 'De oude heer Kappelman had 'n bui van wysbegeerte, en sprak aldus: – Myn zoon, let op uw *zeggen*, meer dan op uw *doen*, en het zal u wèlgaan in den winkel dien ik u geven zal naast het kamertjen uwer geboorte. Het doet er weinig toe, myn zoon, of de pruimen goed zyn die ge verkoopt, *zeg* en *herhaal*: wat zyn die pruimen byzonder goed.' Bundel I, *idee* 374, p. 252 [*VW* II, p. 541].
37 Bundel II, *idee* 536, p. 338 [*VW* III, p. 374].
38 Bundel IV, *idee* 931, p. 123 [*VW* VI, p. 113].
39 Ik wil hier alvast vooruit wijzen naar paragraaf 5.1, waar ik een korte samenvatting geef van Multatuli's theoretische inzichten over de historische relatie tussen stem en schrift. In zijn verhandeling bestempelt hij de stem als oorspronkelijker dan het schrift. Ik laat zien dat de komst van het schrift door Multatuli verbonden wordt met onoprechtheid en met verlies van denkkracht, wat dan weer zou resulteren in de vervreemding van het individu ten opzichte van zichzelf.
40 Bundel I, *idee* 26, p. 10 [*VW* II, p. 315].
41 Andere voorbeelden van dergelijke dialoogjes vinden we in *idee* 27, 28, 28a, maar ook: *idee* 104, 105.
42 Bundel V, *idee* 1059a, p. 206, 207 [*VW* VI, p. 595, 596].
43 Bundel III, *idee* 659, p. 89 [*VW* IV, p. 398, 399].
44 Bundel II, *idee* 528, p. 316 [*VW* III, p. 356].
45 Bundel I, *idee* 446, p. 373 [*VW* II, p. 657].
46 Bundel I, *idee* 276, p. 173 [*VW* II, p. 470].
47 Bundel I, *idee* 290, p. 193 [*VW* II, p. 486].
48 Bundel I, *idee* 443, p. 365 [*VW* II, p. 648, 649].
49 Bundel VI, *idee* 1113, p. 70 [*VW* VII, p. 71].
50 Bundel II, *idee* 451, p. 33, 34 [*VW* III, p. 75, 76].
51 Bundel II, *idee* 451, p. 33 [*VW* III, p. 75, 76].
52 Zie hierover onder andere: 'Er is geen individu die niet zou worden gehouden voor misdadig, indien hy zich veroorloofde wat de Staat zich veroorlooft.' Bundel I, *idee* 326, p. 221 [*VW* II, p. 513].
53 Bundel I, *idee* 329, p. 222 [*VW* II, p. 514].
54 Bundel III, *idee* 576, p. 24 [*VW* IV, p. 332].
55 Bundel I, *idee* 204, p. 113 [*VW* II, p. 416].
56 Bundel I, *idee* 206, p. 114. [*VW* II, p. 418].
57 ''t Getal vaantjes die myn kleur dragen, zou als de pylen van Xerxes' leger de zon verduisteren; wanneer men ze ophief by 't licht van die zon, in-stee van ze saamgerold te bewaren in 'n net foudraaltje, tusschen de voering van z'n rokspand, om ze schoorhandend en ter-sluik even te ontrollen in 'n nauw vertrekje, ongezien, met gegrendelde deur, gesloten blinden, by 'n nachtpitje...' Bundel I, *idee* 206, p. 114, 115 [*VW* II, p. 418].
58 Bundel I, *idee* 206, p. 115 [*VW* II, p. 418].
59 Bundel IV, *idee* 999, p. 271 [*VW* VI, p. 264].
60 Bundel IV, *idee* 1001, p. 277 [*VW* VI, p. 269].
61 Ik ga nog uitgebreid in op Multatuli's denken over de verliefdheid in § 4.2.
62 Multatuli 1875, p. 11 [*VW* II, p. 14].
63 Multatuli 1875, p. 11, 12 [*VW* II, p. 15].
64 Bundel I, *idee* 203, p. 113 [*VW* II, p. 416].
65 Bundel II, *idee* 482, p. 191 [*VW* III, p. 231].

66 *VW* X, p. 631, brief van Multatuli aan Mimi, 28 april 1862.
67 *VW* X, p. 632, brief van Multatuli aan Mimi, 28 april 1862.
68 *VW* XI, p. 194, brief van Multatuli aan Mimi, 30 en 31 juli 1863.
69 Bundel II, *idee* 527, p. 286 [*VW* III, p. 330].
70 Bundel II, *idee* 527, p. 294 [*VW* III, p. 337, 338].
71 Francken 1990, p. 168, 169.
72 Bundel II, *idee* 527, p. 288 [*VW* III, p. 332].
73 Bundel II, *idee* 527, p. 288 [*VW* III, p. 332].
74 Bundel II, *idee* 527, p. 289 [*VW* III, p. 333].
75 Bundel II, *idee* 527, p. 290 [*VW* III, p. 334].
76 Bundel II, *idee* 527, p. 288 [*VW* III, p. 332].
77 Bundel II, *idee* 527, p. 295 [*VW* III, p. 338].
78 Multatuli 1875, p. 7 [*VW* II, p. 11].
79 Multatuli 1875, p. 7 [*VW* II, p. 11].
80 Multatuli 1875, p. 15 [*VW* II, p. 18].
81 Multatuli 1875, p. 18 [*VW* II, p. 21].
82 Multatuli 1992, p. 6.
83 Multatuli 1992, p. 13.
84 De exacte tekst luidt: 'De winkelier kan vervalschte waar soms verkoopbaar maken door '*origineele verpakking*' maar de schryver of dichter die... gebrande keukenstroop tracht afteleveren voor '*Japans Soja*' is niet in-staat de daartoe noodige japans-porseleinen potjes te bekomen. Ze zyn namelyk niet te verkrygen dan in *dezelfde* fabriek - *pectus!* - door *dezelfde* middelen, en tegen *denzelfden* maatstaf van produktiekosten als de inhoud. Vorm en inhoud staan tot elkander als foelie tot muskaatnoot. Die twee speceryen groeien op, aan en in elkaar.' Bundel V, *idee* 1065, p. 297 [*VW* VI, p. 689].
85 Over de relatie tussen Kofman en Derrida zie Large 1993, p. xviii-xxi.
86 Sarah Kofman schreef over *Der Sandmann*, *Die Elixiere des Teufels* en *Kater Murr* van E.T.A. Hoffmann in respectievelijk: Kofman 1974, Kofman 1975, Kofman 1984.
87 Over de pluralistische leesstrategie van Kofman, zie: Large 1999.
88 Vertaling overgenomen uit: Large 1999, p. 77. Franse tekst: 'la logique du double ne saurait être celle de l'identité ni de la vérité. L'écriture double au moins, *pharmakon*, à la fois remède et poison, ne peut être de façon simple un élixir de vie: si elle produit des effets de sens décodable, par des écarts, ses aphorismes, elle est toujours quelque peu diabolique, puissance ambiguë de vérité et de mensonge.' Kofman 1975, p. 111.
89 Derrida 2004a; samenvatting van Derrida's argumentatie bij Mertens 1991, p. 40, 41.
90 Bundel II, *idee* 527, p. 290 [*VW* III, p. 334].
91 Bundel II, *idee* 527, p. 306, 307 [*VW* III, p. 350].
92 Bundel II, *idee* 527, p. 306 [*VW* III, p. 350].
93 Francken 1990, p. 170.
94 Bergh 1987, p. 128, 129.
95 Ook elders merkt Van den Bergh eerst op dat aan Multatuli's schrijverschap een 'onoplosbaar dilemma' ten grondslag ligt: een onmogelijke keuze tussen aan de ene kant het mededelen van zuivere waarheid en aan andere kant aantrekkelijk schrijven. Vervolgens betoogt Van den Bergh dat de schrijver tóch een uitweg wist te vinden: 'Dus naakte waarheid, zorgeloosheid, het volledig ontbreken van vormgeving lijkt de oplossing uit het dilemma. En daar heeft Douwes Dekker zich als de schrijver Multatuli inderdaad vaak het prettigst bij gevoeld.' Bergh 1991, p. 225.

96 De bekende uitspraak is van William Wordsworth en staat in de 'Preface' van zijn *Lyrical Ballads*, Wordsworth 1974, p. 149.
97 Bundel I, *idee* 62, p. 16, 17 [*VW* II, p. 320].
98 *VW* I, p. 391-429.
99 'Ogenschijnlijk', want dat het slot van *Max Havelaar* ook anders gelezen kan worden (dus niet als een definitief herstel van de orde). Mijn argumenten hierover zet ik uiteen in paragraaf 5.4.
100 Multatuli z.j., p. 7, 8.
101 Bundel I, *idee* 363, p. 240 [*VW* II, p. 530].
102 Bundel I, *idee* 363, p. 240 [*VW* II, p. 530].
103 Simanowski 1998.
104 Bundel I, *idee* 362, p. 237 [*VW* II, p. 529].
105 Ibidem.
106 Bundel I, *idee* 377, p. 257 [*VW* II, p. 545].
107 Bundel I, *idee* 365, p. 243 [*VW* II, p. 531].
108 Bundel I, *idee* 363, p. 240 [*VW* II, p. 530].
109 Mertens 1991, p. 18-64.
110 Polet 2003 en Vogelaar 1987. Vgl.: 'Hij wilde dan wel geen schrijver zijn, maar hij wás het, in Nederland zelfs de eerste moderne schrijver, als zodanig doet hij niet onder voor een Laurence Sterne of Jean Paul (die hij trouwens allebei in de *Ideën* noemt).' Vogelaar 1987, p. 45.
111 Polet 2003, p. 7.
112 Jongstra 1996, p. 10.
113 Jongstra 1996, p. 78-107. Vervaeck stelt dat Jongstra in *Millioenenstudiën* zelfs 'postmoderne' elementen aanwijst: Vervaeck 1999a, p. 8.
114 Over de gebruikte terminologie: er zijn voor dit type proza zeer veel verschillende termen in omloop. Hierover merkt Mulder 1992, p. 6 op: 'In de literatuurkritische discussie over reflexiviteit figureert een groot aantal termen van verschillende signatuur. Men spreekt niet alleen van "reflexief", maar ook van "metafictie", "autorepresentatie", "autoreferentialiteit", "zelfbewuste roman", "introspectie", "introvertie", "narcisme", "immanente poëtica", "anti-roman" en "kritische roman".' Mulder heeft getracht om in dit woud van termen enige helderheid aan te brengen, en kiest consequent voor de term reflexiviteit. Ik volg haar hier zo veel als mogelijk in.
115 Menninghaus 1987, p. 10-27. Nog breder van opzet is de studie van Quendler 2001; hij betrekt ook de postmoderne metafictie in zijn studie.
116 Menninghaus 1987, p. 25, 26.
117 Menninghaus 1987, p. 26.
118 De relatie tussen deconstructivisme en romantiek is veelbesproken en buitengewoon gecompliceerd; ik beperk me hier tot Menninghaus. Christopher Ricks merkt op: 'Commentators are divided on the issue of just how closely deconstruction relates to these developments in German idealist aesthetics, especially their stress on the ironic (or "self-reflexive") character of literary texts.' Ricks 1988, p. 162.
119 Menninghaus 1987, p. 26.
120 Derrida 2004a, p. 356. Over Derrida en het denken over reflexiviteit, zie Gasché 1986.
121 Citaat overgenomen van Menninghaus 1987, p. 24. Uitgebreid over de Cervantes-receptie gaat ook Brüggemann 1957.
122 Menninghaus 1987, p. 24.

123 Uitgebreid over het dubbele karakter van *Tristram Shandy*: Lamb 1989.
124 Large 2004.
125 Large 2004.
126 Jean Paul 1979.
127 Zie hierover: Francken 1990 p. 264.
128 *VW* XIII, p. 60.
129 Speciaal over de zogenaamde 'Künstlerromans' gaan: Hildenbrock 1986 en Meuthen 2001.
130 *VW* IX, p. 118.
131 Belangrijke studies over het dubbelganger-motief zijn: Krauss 1930, Webber 1996 en Forderer 1999.
132 Jean Paul 1986, p. 67.
133 Hierover Kofman 1974.
134 Freud 1955.
135 Kofman 1984.
136 Large 1999, p. 80.
137 Large 1999, p. 76.
138 Voogd 2003. De Voogd behandelt ook het standpunt van Sötemann.
139 Bundel VII, *idee* 1274, p. 298 [*VW* VII, p. 629].
140 *VW* XIII, p. 126. Andere voorbeelden van het spel met visuele elementen op p. 129, 138, 142 en 196.
141 Sterne 1997, p. 390-392.
142 Sterne 1997, p. 392.
143 Curieus detail is overigens dat er in 1853 een vertaling van Mark Prago Linder van *Tristram Shandy* bij A.C. Kruseman zou verschijnen, dezelfde Kruseman aan wie Douwes Dekker in 1851 zijn brief schreef. En in 1857 kwam er een herdruk bij de toen nog toekomstige uitgever van Multatuli, G.L. Funke. Zie Voogd 2004, p. 89-94.
144 Swearingen 1987.
145 Sterne 1997, p. 283.
146 Ricks 1997, p. xxii.
147 Ricks 1997, p. xxi, xxii.
148 *VW XIII*, p. 133.
149 Sterne 1997, p. 345.
150 Bundel I, *idee* 242a, p. 159 [*VW* II, p. 694, 695].
151 Bundel VII, *idee* 1277, p. 311 [*VW* VII, p. 644].
152 Bundel VII, *idee* 1277b, p. 315 [*VW* VII, p. 648].
153 Multatuli 1992, p. 30.
154 Multatuli 1992, p. 95.
155 Multatuli 1992, p. 30.
156 Multatuli 1992, p. 174.
157 Zie over Stern (onder anderen) Sötemann 1973, p. 45-62, Francken 1990, p. 79-129, Bousset 1984, Iwema 1968, Janssens 1966.
158 Marie weigert aan het ontbijt het bijbelverhaal over de dochters van Loth voor te lezen, en wil 'liever doodgeslagen' worden dan dat ze gehoorzaamt: Multatuli 1992, p. 181-182.
159 Ik zal deze argumentatie verder ontwikkelen in paragraaf 5.4., waar ik mijn visie op *Max Havelaar* uitgebreider zal toelichten.

160 Foucault stelt: '*Don Quichot* is het eerste moderne literaire werk omdat we daarin zien hoe de genadeloze rede van identiteiten en verschillen eindeloos spot met de tekens en de overeenkomsten; omdat de taal er zijn oude verwantschap met de dingen verbreekt en zich terugtrekt in zijn eenzame soevereiniteit, waaruit hij pas weer in onopgesmukte toestand verschijnt als hij literatuur geworden is (...) .'Foucault 2006, p. 75. Vgl. ook Jauß, die *Don Quichot* de 'Grundtext der Moderne' noemt. Jauß 1984, p. 302.
161 Bundel I, *idee* 363 p. 239, voetnoot [*VW* II, p. 715].
162 Multatuli 1992, p. 58.
163 *VW* III, p. 548.
164 Ibidem.
165 Overigens vinden we de connectie die Multatuli hier legt tussen Cervantes en Quichot bij meer romantische schrijvers terug. Ian Watt refereert bijvoorbeeld een uitspraak van Alfred de Vigny die veel wegheeft van Multatuli's opmerkingen: 'Alfred de Vigny, in his *Journal d'un Poète* (February-March, 1840), imagined that on his deathbed Cervantes, asked what he wanted to show in *Don Quixote*, answered "Me". Vigny continued "It is the misfortune of the imagination and of enthusiasm to be misplaced in vulgar and materialistic situation."' Watt 1996, p. 223.
166 Bundel VI, *idee* 1113, p. 69 [*VW* VII, p. 70].
167 Bundel VI, *idee* 1083, p. 9 [*VW* VII, p. 13].
168 Rousseau 1976a, p. 8-9. De parallellen vallen nog meer op in de vertaling : 'Ik weet niet hoe ik heb leren lezen. Ik herinner me alleen de eerste boeken die ik las en de uitwerking die ze op me hadden. Vanaf die tijd ben ik me ononderbroken van mezelf bewust geweest. (...) Ik werd de persoon wiens leven ik las. Het verhaal van de daden van standvastigheid en onverschrokkenheid die mij hadden getroffen, deed mijn ogen schitteren en mijn stem schallen. Toen ik eens aan tafel het avontuur van Scaevola aan het vertellen was, zag iedereen tot zijn schrik hoe ik mijn hand uitstak en boven een vuurpot hield om zijn daad aanschouwelijk te maken.' Rousseau 1997, p. 16, 17.
169 Multatuli 1992, p. 12.
170 *VW* II, p. 178.
171 Kofman 1988, p. 131.

4
DE TOKO DER NATUUR

1 Freud 1947a, p. 373 en Nietzsche 1968, p. 11. De vergelijking tussen Nietzsche's denken over de 'instincten' enerzijds en Freuds oppositie tussen Eros en Thanatos anderzijds wordt ook gemaakt door Derrida: Derrida 1972, p. 18-19.
2 Bundel III, *idee* 892, p. 316 [*VW* IV, p. 625, 626].
3 Bundel III, *idee* 577, p. 25 [*VW* IV, p. 334].
4 Bundel I, *idee* 71, p. 19 [*VW* II, p. 322].
5 Bundel III, *idee* 578, p. 25 [*VW* IV, p. 335].
6 Bundel III, *idee* 578, p. 26 [*VW* IV, p. 335].
7 Een eerste Nederlandse vertaling van *On the origin of species* (1859) verscheen in 1860, in mei 1861 verscheen er in *De Gids* een recensie van die vertaling. Toen de *Ideën* verschenen (vanaf 1862) begon het darwinisme steeds meer aan bekendheid te winnen. Zie: Hegeman 1970 en Rooy 1987.

8 Er waren ten tijde van de *Ideën* al wel denkers die het sociaaldarwinisme aanhingen, zie: Hermans 2003.
9 Bundel v, *idee* 1047d, p. 17, voetnoot [*vw* vi, p. 408].
10 Bundel ii, *idee* 510, p. 204, 205 [*vw* iii, p. 242].
11 Bundel ii, *idee* 510, voetnoot, p. 205 [*vw* iii, p. 421].
12 Bundel i, *idee* 381, p. 263-266 [*vw* ii, p. 550-552].
13 Bundel iii, *idee* 577, p. 24, 25 [*vw* iv, p. 333-334].
14 Bundel iii, *idee* 575, p. 23 [*vw* iv, p. 332].
15 Roermund 2002, p. 15-18.
16 Hierover: Lemaire 1980, p. 105-121.
17 Rousseau 1975a, p. 146.
18 Roermund 2002, p. 16.
19 Roermund 2002, p. 17.
20 Starobinski vat het standpunt dat Rousseau in *Discours sur l'Origine de l'Inégalité* inneemt, als volgt samen: 'l'homme primitif est "bon" parce 'qu'il n'est pas assez actif pour faire le mal. (...) L'homme de la nature, lui, vit "naïvement" dans un monde amoral, ou prémoral. La différence du bien en du mal n'existe pas pour sa conscience bornée.' Starobinski 1995, p. 39.
21 Rousseau 1975a, p. 143-144.
22 Frans Ruiter brengt Multatuli met het nihilisme in verband in: Ruiter 1995. Verder spreekt Kousbroek over het positivisme van Multatuli: Kousbroek 2002. Een genuanceerde bespreking over de verhouding tussen Multatuli en de contemporaine ontvangst van het positivisme in Nederland geeft Wils 2005, p. 215.
23 Meulen 2002, p. 453.
24 Oversteegen 1987, p. 34.
25 Bundel iii, *idee* 600, p. 40.
26 Bundel ii, *idee* 528, p. 315, 316 [*vw* iii, p. 356].
27 Bundel ii, *idee* 528, p. 316 [*vw* iii, p. 356, 357].
28 Vgl.: 'De artist bespiedt, beloert, beluistert de Natuur. *Zy* is de geliefde die hy wil bezitten. *Zy* is 't koninkryk dat-i veroveren wil. Vóór alles wil hy verstaan wat ze zegt. Daarna – liefhebben is: *goed-zyn* – wil hy anderen deelgenoot maken van wat hy gehoord heeft.' Bundel iii, *idee* 632, p. 69 [*vw* iv, p. 381].
29 Starobinski 1995, p. 279.
30 Ben Peperkamp stelt het als volgt: 'In de zeventiende eeuw hadden bijbelse rekenaars uit het Oude Testament en uit fysische data afgeleid dat de schepping slechts enkele duizenden jaren voor de geboorte van Christus had plaatsgevonden. (...) In kringen van achttiende- en negentiende-eeuwse geleerden werd evenwel steeds duidelijker dat de aarde noodzakelijkerwijs vele malen ouder moest zijn en dat de veronderstelde progressieve ontwikkelingsgeschiedenis vatbaar was voor fundamentele kritiek. Duizenden werden tienduizenden, en honderdduizenden ten slotte miljoenen jaren.' Peperkamp 1997, p. 316.
31 Buitenwerf 2007, p. 17-19 en Bos 2005, p. 155.
32 Buitenwerf 2007, p. 14-35.
33 Praamstra 2007, p. 82-84.
34 Buitenwerf 2007, p. 29.
35 Buitenwerf 2007, p. 19-21.
36 Uitgebreid over dit werk handelt: Bos 2005 en Buitenwerf 2007, p. 77-93.

37 Citaat overgenomen van Bos 2005, p. 184.
38 In Bundel III, *idee* 733, geeft Multatuli commentaar op de kritiek die al eerder door Huet was gegeven op het gedicht van Ten Kate. Uitgebreid over Ten Kate's gedicht *De Schepping*: Peperkamp 1997.
39 Zaalberg 1864, p. 18.
40 Geciteerd uit Maas 1986, p. 25-26.
41 Bundel II, *idee* 454, p. 149 [*VW* III, p. 188].
42 Een uitgebreide analyse van *idee* 453 geeft: Vermoortel 1994, p. 289-299.
43 Bundel II, *idee* 453, p. 148 [*VW* III, p. 187].
44 Bundel II, *idee* 454, p 158 [*VW* III, p. 197].
45 Bundel II, *idee* 454, p. 180 [*VW* III, p. 220].
46 Multatuli stelt: 'En nu de martelary van domine Zaalberg! Heeft de man z'n overtuiging geboet met armoede? Heeft-i vrouw en kind zien hongeren, omdat hy waarheid verkondigde? Is-i gesteenigd, verbrand, gevierendeeld?' Bundel II, *idee* 454, p. 179 [*VW* III, p. 219].
47 Bundel II, *idee* 454, p. 169 [*VW* III, p. 208].
48 Bundel I, *idee* 437, p. 353 [*VW* II, p. 637].
49 Bundel I, *idee* 165, p. 85, voetnoot [*VW* II, p. 681].
50 *VW* IX, p. 147, brief van Multatuli aan A.C. Kruseman, 24 februari - 6 mei 1851.
51 Bundel I, *idee* 140, p. 72, 73 [*VW* II, p. 376].
52 Bundel I, *idee* 140, p. 73, voetnoot [*VW* II, p. 680].
53 Bundel II, *idee* 454, p. 152, voetnoot [*VW* III, p. 411].
54 Jansz 2006.
55 Bundel I, *idee* 251, p. 161, 162 [*VW* II, p. 461].
56 Bundel V, *idee* 1068, p. 319, 320 [*VW* VI, p. 713].
57 Bundel III, *idee* 592, p. 34 [*VW* IV, p. 344].
58 Vgl. bijvoorbeeld: 'Als symbool van alles verteerende wellust, is Origenes sprekender figuur dan alle Aspasiaas van de wereld... al waren ze zelfs gekleed. De naakten zyn *volkomen* onschadelyk, en misstaan niet, noch als kunstprodukt, noch uit 'n oogpunt van zedelykheid, terwyl Origenes... teeken maar uit, lezer!' Bundel V, *idee* 1058c, p. 200 [*VW* VI, p. 590].
59 Bundel I, *idee* 203, p. 112, 113 [*VW* II, p. 415, 416].
60 Bundel II, *idee* 451, p. 47 [*VW* III, p. 88].
61 Bundel III, *idee* 888, p. 309 [*VW* IV, p. 618].
62 Bundel I, *idee* 195, p. 106 [*VW* II, p. 410].
63 Bundel I, *idee* 195, p. 106 [*VW* II, p. 410].
64 Bundel I, *idee* 181, p. 94 [*VW* II, p. 396].
65 Bundel I, *idee* 200, p. 110, 111 [*VW* II, p. 414].
66 Bundel I, *idee* 202, p. 111 [*VW* II, p. 415].
67 Bundel I, *idee* 202, p. 111 [*VW* II, p. 415].
68 Bundel II, *idee* 448, p. 11 voetnoot [*VW* III, p. 383].
69 Bundel I, *idee* 437, p. 353 [*VW* II, p. 637].
70 Over de geschiedenis van het denken over de hysterie in de negentiende eeuw: Bronfen 1998. Over de representatie van hysterie in negentiende-eeuwse literatuur: Ender 1995 en Kahane 1995.
71 Freud 1952.
72 Bundel I, *idee* 202, p. 112, voetnoot [*VW* II, p. 685, 686].
73 Vgl. de studie over Drysdale's studie en de ontvangst van zijn werk: Benn 1992.

74 *VW* XV, p. 61, brief van Multatuli aan S.E.W. Roorda van Eysinga, 27 januari 1872.
75 Zie bijvoorbeeld Bundel III, *idee* 877, p. 288, voetnoot [*VW* IV, p. 707].
76 Bundel I, *idee* 183, p. 98 [*VW* II, p. 400, 401].
77 Bundel I, *idee* 184, p. 101 [*VW* II, p. 404].
78 Bundel I, *idee* 183, p. 99 [*VW* II, p. 401].
79 Bundel I, *idee* 183, p. 99 [*VW* II, p. 401].
80 Bundel I, *idee* 183, p. 99 [*VW* II, p. 402].
81 Bundel I, *idee* 183, p. 100 [*VW* II, p. 403].
82 Bundel I, *idee* 183, p. 100, 101 [*VW* II, p. 403, 404].
83 Bundel I, *idee* 183, p. 101 [*VW* II, p. 404].
84 Het is zeer waarschijnlijk dat Multatuli's opmerkingen over Origenes geïnspireerd zijn door Gibbons *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. In een beroemde voetnoot merkte Gibbon over Origenes op: 'As it was his general practice to allegorize scripture, it seems unfortunate that in this instance only, he should have adopted the literal sense'. Gibbon 1827, p. 319. Over deze voetnoot: Grafton 1997, p. 2.
Multatuli bezat de studie van Gibbon. Een groot deel van zijn boekenbezit is bewaard gebleven en kan bekeken worden in het Multatuli-museum. Multatuli maakte krabgaatjes bij passages die hij interessant vond. De desbetreffende voetnoot over Origenes is bijna onleesbaar, zozeer heeft hij daar het papier bewerkt.
85 Multatuli zegt van zijn nieuwe versie van Mattheus XIX: 'Zoo, denk ik, zal er gestaan hebben in den grondtekst' en daarom heeft Origenes zich dus gecastreerd op basis van een verkeerde vertaling van de grondtekst: 'en wy zyn meely schuldig aan Origenes die veel pyn heeft geleden door 't letterlyk opvatten van de verkeerde overzetting. Ik heb eerbied voor Origenes. Hy geloofde, en *handelde* naar dat geloof. Ik die niet geloof, heb vryheid hem niet natevolgen. Maar hoe de geloovers zich afmaken van den wenk in vers 12 – vers 12 van den *Mattheus uit den bybel*, ditmaal – hoe *zy* kunnen goedpraten dat ze niet doen wat Origenes deed '*om des hemelryks wil*' zie, dàt begryp ik niet. Welke *theologiae doctor* wil me dat uitleggen?' Bundel I, *idee* 184, p. 101 [*VW* II, p. 404].
86 Vermoortel 1984.
87 Nussbaum 2001, p. 591-714.
88 Nussbaum 2001, p. 594, 595.
89 Nussbaum 2001, p. 595.
90 Multatuli 1992, p. 61.
91 Bundel VI, *idee* 1095, p. 48 [*VW* VII, p. 50].
92 De precieze tekst luidt: 'Fancy nam Wouter op, en voerde hem mee.' Bundel I, *idee* 384, p. 271 [*VW* II, p. 557].
93 Bundel II, *idee* 512, p. 213 [*VW* III, p. 251].
94 Femkes doortastende optreden wordt beschreven in bundel II, *idee* 520, p. 274-277 [*VW* III, p. 316-320]. Over het flauwvallen en optillen: 'Wouter vertoonde zich, rolde den trap af, viel als een bom op de strydenden, en daarna voor Femke's voeten in zwym. (...) Maar Femke nam Wouter op, en droeg hem naar boven. Men wees haar Wouter's bed, en daar legde zy 't kind neer.' Bundel II, *idee* 520, p. 277 [*VW* III, p. 320].
95 Overigens lag in meer literatuur de rolverdeling tussen de seksen niet zo zwart-wit. In de zogenoemde sentimentele literatuur van bijvoorbeeld Feith en Post vallen ook mannen voortdurend flauw. Multatuli verwees geregeld naar juist deze sentimentele literatuur die rond 1800 was verschenen, en in zijn tijd al weer grotendeels vergeten was. Over deze 'onmacht'-topoi in de sentimentele literatuur, zie Elferen 2006.

96 Bundel VI, *idee* 1139, p. 142 [Bundel VII, p. 137].
97 Bundel I, *idee* 172, p. 88 [*VW* II, p. 391].
98 Bundel I, *idee* 148, p. 76, 77 [*VW* II, p. 380].
99 Bundel I, *idee* 148, p. 76 [*VW* II, p. 380].
100 Bundel I, *idee* 164, p. 84 [*VW* II, p. 387, 388].
101 Bundel I, *idee* 146, p. 75 [*VW* II, p. 378, 379].
102 De precieze tekst luidt: 'Het menschdom is als 'n kind dat voor z'n pleizier reist, en wiens vermaak een eind neemt by 't aankomen. Het stoppen aan de station: *waarheid*, zou die waarheid terstond doen veranderen in *leugen*. Want ophouden van beweging is *dood*, en dus *on*mogelyk, *on*gerymd, *on*waar, juist omdat *het zyn* uit beweging bestaat, beweging *is*.' Bundel II, *idee* 454, p. 157 [*VW* III, p. 195, 196].
103 Bundel I, *idee* 144, p. 74 [*VW* II, p. 377].
104 Bundel I, *idee* 153, p. 78 [*VW* II, p. 382].
105 Bundel III, *idee* 914, p. 345, 346, vergelijk ook mijn commentaar op deze passage in paragraaf 5.1.
106 Bundel I, *idee* 158, p. 81, 82 [*VW* II, p. 385].
107 Empedokles 2006, p. 91.
108 Kofman 1991, p. 36, 37.
109 Ferwerda 2006.
110 Kofman geeft het volgende citaat van Empedokles om haar parafrase van zijn filosofie kracht bij te zetten: 'Of all mortal things, no one has birth, nor any end in pernicious death'.
111 Kofman 1991, p. 44.
112 Kofman 1991, p. 37.
113 Kofman 1991, p. 48.
114 Ik parafraseer hier Kofmans visie op Empedokles, zie Kofman 1991, p. 36.
115 Kofman 1987, p. 45.
116 Nietzsche 1968, p. 11.
117 Uitgebreid over Freuds relatie tot Empedokles: Kofman 1991.
118 Freud 1947b, p. 23.
119 *Jenseits des Lustprinzips* is een gecompliceerde tekst, die al veel interpretaties heeft uitgelokt. Mijn samenvatting is summier en staat in dienst van mijn betoog over Multatuli. Derrida heeft een uitgesponnen lectuur van de tekst gegeven in 'Spéculer-sur Freud', Derrida 1979, p. 275-437. Een recente bespreking van de tekst geeft Porter, zie Porter 2005.
120 Freud 1947a, p. 371.
121 Freud 1947b, p. 40.
122 Freud 1947a, p. 373.
123 Over de plaats van *Jenseits des Lustprinzips* in het oeuvre van Freud, zie Gay 2005, p. 445-460.
124 Kofman 1991, 28, 29.
125 Kofman 1991, p. 26.
126 Over Freuds interesse voor Multatuli, zie verder: Brückner 1978.
127 Freud 1947a, p. 381.
128 Over het verband tussen masochisme in *Max Havelaar* en *Minnebrieven* en Freud handelt Niekerk 2000. Niekerk gaat echter niet in op het functioneren van de doodsdrift in Freuds theorie en in Multatuli's werk. Hij stelt dat Freud zich vooral onbewust aange-

trokken voelde tot Multatuli, omdat ze beiden op een masochistische manier omgingen met macht, en daarom blind zouden zijn voor raciale problemen en gender-kwesties: '(F)reud and Multatuli (...) share a certain blindness regarding matters of race and discrimination.'
129 Bundel I, *idee* 146, p. 76 [*VW* II, p. 379].
130 Bundel I, *idee* 149, p. 77 [*VW* II, p. 381].
131 Bundel V, *idee* 1047a, p. 8, 9 [*VW* VI, p. 398].
132 Bundel II, *idee* 529, p. 317, 318 [*VW* III, p. 358].
133 Bundel III, *idee* 888, p. 309 [*VW* IV, p. 617, 618].
134 Bundel III, *idee* 888, p. 309 [*VW* IV, p. 618].
135 Bundel II, *idee* 517, p. 247 [*VW* III, p. 290].
136 Ibidem.
137 Bundel I, *idee* 443, p. 365 [*VW* II, p. 649].
138 Bundel II, *idee* 517, p. 246 [*VW* III, p. 289].
139 Bundel II, *idee* 517, p. 248 [*VW* III, p. 291].
140 Bundel II, *idee* 517, p. 245 [*VW* III, p. 287].
141 Bundel II, *idee* 517, p. 248, 249 [*VW* III, p. 292].
142 Bundel II, *idee* 517, p. 249 [*VW* III, p. 292].
143 Bundel II, *idee* 517, p. 246 [*VW* III, p. 289].
144 Bundel II, *idee* 513, p. 219 [*VW* III, p. 257].
145 Bundel I, *idee* 409, p. 329 [*VW* II, p. 615].
146 Bundel I, *idee* 175, p. 89, voetnoot [*VW* II, p. 683].
147 Bundel III, *idee* 899, p. 328 [*VW* IV, p. 636, 637].
148 Bundel III, *idee* 900, p. 328, 329 [*VW* IV, p. 637].
149 Schiller 1980, p. 488.
150 Schiller 1980, p. 490.
151 Die typering gaf hij in een commentaar op zijn eigen *Minnebrieven*, zie *VW* II, p. 179.
152 Bundel III, *idee* 904, p. 336 [*VW* IV, p. 644].
153 Bundel III, *idee* 876, p. 287 [*VW* IV, p. 587, 598].

5
MULTATULI, GESCHIEDSCHRIJVER VAN DE KLEINE BURGERSTAND

1 Tollebeek 1996.
2 Bundel III, *idee* 914, p. 345, 346 [*VW* IV, p. 654].
3 Bundel V, *idee* 1047a, p. 9 [*VW* VI, p. 399].
4 Bundel V, *idee* 1064, p. 272 [*VW* VI, p. 662, 663].
5 Vgl. de uitspraak in *Millioenenstudieën*: 'Zeer stipt gesproken zyn er geen andere wortels dan die de mensheid ontleende aan de NATUUR. Filologie die met iets anders begint dan *nabootsing van indruk* is de ware niet.' *VW* V, p. 322.
6 Bundel V, *idee* 1047d, p. 18 [*VW* VI, p. 408].
7 Bundel V, *idee* 1047c, p. 12 [*VW* VI, p. 402].
8 Bundel V, *idee* 1047c, p. 13 [*VW* VI, p. 403].
9 Bundel V, *idee* 1047a, p. 9, 10 [*VW* VI, p. 399, 400].
10 Bundel V, *idee* 1047d, p. 14 [*VW* VI, p. 405].
11 Bundel V, *idee* 1047d, p. 15 [*VW* VI, p. 405].

12 Bundel I, *idee* 82, p. 24 [*VW* II, p. 327].
13 Bundel III, *idee* 591- 619, p. 33-56 [*VW* IV, p. 343-370].
14 Bundel I, *idee* 364, p. 241 [*VW* II, p. 530].
15 Bundel I, *idee* 10, p. 7 [*VW* II, p. 312].
16 Bundel I, *idee* 13, p. 7 [*VW* II, p. 313].
17 Bundel III, *idee* 768, p. 185 [*VW* IV, p. 492].
18 Bundel III, *idee* 768, p. 185 [*VW* IV, p. 492].
19 Bilderdijk, *Brieven* I, p. 101-103. Geciteerd uit: Eynatten 1998, p. 501.
20 Eynatten 1998, p. 502.
21 Een heldere samenvatting van Rousseaus denken over de oorsprong van de taal geeft: Starobinski 1995, p. 356-379.
22 Starobinski vat de redenering van Rousseau als volgt samen: 'Dans l'écriture, qui caractérise nos sociétés, la parole ne fait plus corps avec la personne: le langage est devenu un produit étranger, il s'est détaché de l'être vivant. Simultanément, les hommes se sont rendus incapables d'éprouver de vraies passions, et le langage a perdu le pouvoir de les exprimer.' Starobinski 1995, p. 368, 369.
23 Starobinski merkt in dit verband op: 'Parmi les maux de la société présente, Rousseau insistera sur la futile rumeur des hommes soucieux de "faire parler de soi"; sur la vaine parole, sans contrevaleur de réalité, qui est le véhicule de l'opinion et qui fait le malheur de l'homme civilisé.' Starobinski 1995, p. 365.
24 Rousseau 1995, p. 388.
25 Derrida 1997, p. 144.
26 Bundel II, *idee* 527, p. 305, voetnoot [*VW* III, p. 431, 432].
27 Bundel V, *idee* 1062, p. 245 [*VW* VI, p. 635].
28 Bundel V, *idee* 1062, p. 246 [*VW* VI, p. 635].
29 Bundel V, *idee* 1062, p. 260 [*VW* VI, p. 636].
30 Bundel II, *idee* 452, p. 131, voetnoot [*VW* III, p. 408].
31 Multatuli's tekst is werkelijk gebaseerd op een authentieke bron. Er is nog één zo'n verslag bewaard: *Historisch verhaal van het gebeurde ter audientie, door den Keizer te Breda verleend den 6 Mei 1810*, [Leeuwarden, TRESOAR, 1100 Hs].
32 Bundel II, *idee* 514, p. 222, voetnoot [*VW* III, p. 260].
33 Bundel II, *idee* 515, p. 235 [*VW* III, p. 275].
34 Multatuli stelt: 'Er wordt in die Proclamatie van uitsluiting, veel gesproken over de '*Regten van den mensch*.' Misschien zal ik eenmaal dat stuk in z'n geheel uitgeven, en wie dan klagen mocht, na de lezing niet veel wyzer te zyn geworden omtrent menschenrecht, verwys ik naar het doel waarmede ik deze stukken behandel: de aantooning namelyk hoe men ten-allen-tyde *frazen* heeft gegeven voor iets degelyks.' Bundel II, *idee* 514, p. 228. [*VW* III, p. 268].
35 De opsomming is van Multatuli afkomstig: Bundel II, *idee* 513, p. 221 [*VW* III, p. 258, 259].
36 Bundel II, *idee* 513, p. 221 [*VW* III, p. 259].
37 Bundel II, *idee* 514, p. 228, 229 [*VW* III, p. 266].
38 Bundel III, *idee* 563, p. 15. [*VW* IV, p. 323].
39 Bundel III, *idee* 563, p. 15. [*VW* IV, p. 324].
40 Zie over alle debatten rond de komst van het monument: Luursema 1985.
41 Bundel III, *idee* 563, p. 15, 16. [*VW* IV, p. 324].
42 Bundel V, *idee* 1058, p. 191. [*VW* VI, p. 580].
43 Praamstra 1991, p. 58-64.

44 Praamstra 1991, p. 53-87 geeft een uitgebreide analyse van de diverse kritieken die Huet schreef op Bilderdijk.
45 Praamstra 1991, p. 68.
46 Geciteerd uit Praamstra 1991, p. 61.
47 Eynatten 1998, p. 470-471.
48 Eynatten 1998, p. 471.
49 Eynatten 1998, p. 469.
50 Bundel v, *idee* 1053c, p. 118 [*vw* VI, p. 504].
51 Bundel v, *idee* 1058c, p. 199 [*vw* VI, p. 588].
52 Bundel v, *idee* 1058c, p. 199 [*vw* VI, p. 588, 589].
53 Bundel v, *idee* 1058a, p. 191 [*vw* VI, p. 580].
54 Bundel v, *idee* 1058c, p. 199 [*vw* VI, p. 588].
55 Ibidem.
56 Bundel v, *idee* 1058a, p. 195 [*vw* VI, p. 584].
57 Bundel v, *idee* 1058c, p. 200 [*vw* VI, p. 590].
58 Bundel v, *idee* 1053a, p. 110 [*vw* VI, p. 496].
59 Bundel v, *idee* 1058c, p. 201 [*vw* VI, p. 591].
60 Bundel v, *idee* 1053a, p. 111 [*vw* VI, p. 496].
61 Bundel v, *idee* 1058a, p. 192 [*vw* VI, p. 581].
62 Multatuli had gelijk over de Engelse archieven. Verkaik merkt in een voetnoot hierover op: 'Het waren uiteraard Rymer's *Foedera,* geplunderd door Wagenaar en Bilderdijk, die Multatuli de ogen openden voor de ongeëxploreerde rijkdommen in Londen.' Verkaik 1996, p. 9.
63 Multatuli gebruikt zelf het woord democratisch: 'Juist in het offer van den *onadelyken* knaap lag, by de ware of voorgewende demokratische beginselen van Floris, 'n krachtig dramatisch moment dat door den kortzichtigen schoolman (Bilderdijk, SP) geheel over 't hoofd is gezien.' Bundel v, *idee* 1053d, p. 123 [*vw* VI, p. 510].
64 Bundel v, *idee* 1058a, p. 194 [*vw* VI, p. 583].
65 Bundel v, *idee* 1058a, p. 194 [*vw* VI, p. 583].
66 Bundel v, *idee* 1053, p. 106 [*vw* VI, p. 493].
67 Bundel v, *idee* 1053, p. 107 [*vw* VI, p. 493].
68 Bundel v, *idee* 1057, p. 180 [*vw* VI, p. 569].
69 Freud 1946.
70 Bundel v, *idee* 1058, p. 190 [*vw* VI, p. 579]: 'Welnu, *deze* soort van onwaarheden was de ergste niet! De algemeene strekking der bedoelde leugen-litteratuur openbaarde zich – *en openbaart zich nog heden-ten-dage!* – op veel uitgebreider terrein.'
71 Bundel v, *idee* 1058, p. 191 [*vw* VI, p. 580].
72 Drentje 2004, p. 488.
73 Bundel IV, p. 380, naschrift bij de derde druk [*vw* VI 391]. Overigens kan ook *Vorstenschool* geïnterpreteerd worden als een kritiek op de politiek van Thorbecke, zie hierover Baker 1997.
74 Bundel v, *idee* 1050a-1051b, p. 55-81 [*vw* VI, p. 445-469].
75 Drentje 2004, p. 303.
76 Drentje 2004, p. 305.
77 Ibidem.
78 Drentje 2004, p. 306.
79 Aerts 1997, p. 102.

80 Aerts 1997, p. 110-125.
81 Sas 2004, p. 557-561.
82 Aerts 1997, p. 109.
83 Mathijsen legt uit dat in de literaire recensies in *De Gids* het geven van scherpe kritiek en het streven naar nationale vooruitgang nadrukkelijk met elkaar verbonden waren. Mathijsen 2006, p. 108-121.
84 Het gaat hier om de volgende auteurs en werken: William Hickling Prescott (1796-1859), Amerikaans historicus. Schreef over de tachtigjarige oorlog in: *The history of Philips II* (dl. I en II 1855, dl. III 1859, *unfinished*); Lord Macaulay, Engels historicus, *liberal whig* en parlementslid, actief in anti-slavernij beweging en voor hervorming van het parlement. Schreef in *History of England from the Accession of James II*, 5 dln, (1848-1861) over Willem van Oranje: 'Since Octavius the world had seen no such instance of precocious statesmanship'; John Lothrop Motley (1814-1877), Amerikaans historicus. Was voor de federale staat. Schreef o.a. *The Rise of the Dutch Republic* (1856), *The united Netherlands* (1860) en *Life and Death of John Barneveld* (1874).
85 Bundel II, *idee* 452, p. 132, voetnoot [*VW* III, p. 407].
86 Drentje 2004, p. 445.
87 Bundel II, *idee* 452, p. 136 [*VW* III, p. 174, 175].
88 Bundel II, *idee* 452, p. 126, 127 [*VW* III, p. 166, 167].
89 Bundel II, *idee* 452, p. 135 [*VW* III, p. 174].
90 Bundel II, *idee* 452, p. 134 [*VW* III, p. 172].
91 Bundel II, *idee* 452, p. 125 [*VW* III, p. 165].
92 Mathijsen 2004, p. 81.
93 Mathijsen 2002, p. 45-52.
94 Bundel II, *idee* 452, p. 141 [*VW* III, p. 180].
95 Bundel II, *idee* 452, p. 127 [*VW* III, p. 167].
96 Bundel II, *idee* 452, p. 119 [*VW* III, p. 159].
97 Bundel II, *idee* 452, p. 137 [*VW* III, p. 176].
98 Ibidem.
99 Bundel II, *idee* 452, p. 138 [*VW* III, p. 176].
100 Bundel II, *idee* 452, p. 139 [*VW* III, p. 177].
101 Bundel II, *idee* 451, p. 91 [*VW* III, p. 130].
102 Bundel IV, *idee* 969, p. 180-183 [*VW* VI, p. 170].
103 Bundel IV, *idee* 969, p. 181 [*VW* VI, p. 170].
104 Bundel V, *idee* 1051b, p. 80 [*VW* VI, p. 467].
105 Over de verwevenheid van het dagelijks leven en kunst zegt Multatuli (onder andere) het volgende. Hij behandelt hier de uitspraak van Thorbecke 'Kunst is geen regeeringszaak': 'Mag ik zeggen, dat de principes van onzen 'staatsman' slechts gekant zyn tegen: *schoone* kunsten? Zoo ja, dan vraag ik: waar de schoonheid ophoudt, om plaats te maken voor 't *utilitaire?* Doch liever nog: of de ontwikkeling van 't *schoonheidsgevoel*-zelf niet 'n zeer utilitaire zyde heeft? En op veel lager terrein nog: er ligt, ook in strikt staatkundig-huishoudelyken zin, 'n diepe beteekenis in de wyze waarop 'n Volk zich vermaakt. (...) Meenen de volgelingen van den zoo krankzinnig geprezen 'staatsman' dat het geen invloed zou uitoefenen op budjet en rechts-statistiek, indien 't oude kolven weer in de mode kwam? Indien alle Nederlanders 't schaakspel verstonden?' Bundel V, *idee* 1051a, p. 74, 75 [*VW* VI, p. 461].
106 Bundel IV, p. 381, naschrift bij de derde druk [*VW* VI, p. 391].
107 Mathijsen 2004, p. 84, 85.
108 Bundel II, *idee* 451, p. 49 [*VW* III, p. 395].

109 Bundel v, *idee* 1075, p. 336, voetnoot [*vw* vi, p. 752].
110 Bundel v, *idee* 1047c, p. 11 [*vw* vi, p. 401].
111 Bundel ii, *idee* 452, p. 131, voetnoot [*vw* iii, p. 408].
112 Bundel v, *idee* 1061a, p. 236 [*vw* vi, p. 626].
113 Ibidem.
114 Bundel v, *idee* 1065, p. 294 [*vw* vi, p. 686].
115 Bundel v, *idee* 1051c, p. 81 [*vw* vi, p. 468].
116 Bundel v, *idee* 1065, p. 299 [*vw* vi, p. 691, 692].
117 Bundel i, *idee* 362, p. 234
118 Bundel i, *idee* 145, p. 74, 75 [*vw* ii, p. 378].
119 Bundel iii, *idee* 578, p. 26 [*vw* iv, p. 334, 335].
120 Bundel v, *idee* 1062, p. 246 [*vw* vi, p. 637].
121 Bundel iii, *idee* 865, p. 278 [*vw* iv, p. 587].
122 Bundel ii, *idee* 527, p. 288, voetnoot [*vw* iii, p. 333].
123 Bundel i, *idee* 87, p. 26 [*vw* ii, p. 328, 329].
124 Vaessens 2001a en 2001b.
125 Vaessens 2001b.
126 Vaessens 2001b.
127 Vervaeck 1999c.
128 Deleuze 2004.
129 Vervaeck 1999c, p. 39-45.
130 Bundel v, *idee* 1060b, p. 229 [*vw* vi, p. 618].
131 Bundel i, *idee* 362, p. 235 [*vw* ii, p. 526].
132 Over Multatuli's visie op de kleine burgerij schreef ook: Baker 1996. Baker beschrijft Multatuli's houding tegenover deze klasse als uitsluitend negatief, terwijl ik denk dat er vooral van een dubbele verhouding sprake is.
133 Bundel vi, *idee* 1186, p 290 [*vw* vii, p. 276].
134 Bundel i, *idee* 409, p. 329 [*vw* ii, p. 616].
135 Bundel vi, *idee* 1118, p. 89 [*vw* vii, p. 88, 89].
136 Hierover ook: Mathijsen 2007.
137 Bundel iii, *idee* 825, 826, p. 244-245 [*vw* iv, p. 552-553].
138 Bundel vi, *idee* 1186, p. 289 [*vw* vii, p. 274, 275].
139 Bundel v, *idee* 1051c, p. 81 [*vw* vi, p. 469, 470].
140 Bundel vi, *idee* 1132, [*vw* vii, p. 119], Bundel vii, *idee* 1250 [*vw* vii, p. 500].
141 Bundel vi, *idee* 1116, p. 78 [*vw* vii, p. 78, 79].
142 Moyaert 1986, p. 23-89, 53-57.
143 Groot 2003, p. 289.
144 Bataille stelt: 'I insist on the fact that there is generally no growth but only a luxurious squandering of energy in every form! The history of life on earth is mainly the effect of a wild exuberance; the dominant event is the development of luxury, the production of increasingly burdensome forms of life.' Bataille 1989, p. 33.
145 Bataille 1989, p. 63-77.
146 Calasso 1993, p. 146, 152.
147 Barthes 2002, p. 225-226.
148 Bundel ii, *idee* 518, p. 249-264 [*vw* iii, p. 293-307].
149 Laan 1957.
150 Bundel ii, *idee* 518, p. 262 [*vw* iii, p. 305].

151 WNT, p. 2396.
152 Bundel I, *idee* 397, p. 311 [*VW* II, p. 600].
153 Bundel I, *idee* 405, p. 324 [*VW* II, p. 611].
154 Calasso 1993, p. 177.
155 Feenberg 1997, Salverda 2005, Gera 2001, Zook 2006.
156 Gera 2001, p. 33. Een vergelijkbare analyse wordt er gemaakt in Oostrom 1995, Niekerk 2000 en Zook 2006.
157 Nieuwenhuys 1987.
158 Nieuwenhuys 1987, p. 176.
159 Een genuanceerde visie op de verhouding tussen westers bestuursrecht en *adat*, en de positie van *Max Havelaar* daarin, geeft Fasseur 1987.
160 Hermans 1987b, p. 245.
161 Vervaeck 2001, p. 293. Vgl. Vervaeck 1999b.
162 Sötemann 1973, p. 94.
163 *VW* X, p. 63. Het 'drankje' in ibidem op p. 67, 74, 103.
164 Multatuli 1992, p. 78, 79.
165 Multatuli 1992, p. 82.
166 Multatuli 1992, p. 82.
167 Multatuli 1992, p. 79.
168 Multatuli 1992, p. 79.
169 Multatuli 1992, p. 90.
170 Ibidem.
171 Multatuli 1992, p. 157.
172 Multatuli 1992, p. 54.
173 Multatuli 1992, p. 58.
174 Wawelaar geeft op een gruwelijke wijze weer wat er met zwarte kinderen gebeurt, als ze tot de hel veroordeeld zijn. Droogstoppel zegt daarover: 'Er is een juffrouw flauwgevallen toen hy van dat zwarte kind sprak... misschien had ze een jongetje dat er wat donker uitzag. Vrouwen zyn zoo!' Multatuli 1992, p. 101.
175 Multatuli 1992, p. 16.
176 Multatuli 1992, p. 190, 202.
177 Multatuli 1992, p. 4.
178 Multatuli 1992, p. 100.
179 Multatuli 1992, p. 78.
180 Starobinski 1997, p. 18, 19.
181 Multatuli 1992, p. 44.
182 Multatuli 1992, p. 46.
183 Multatuli 1992, p. 73.
184 Multatuli 1992, p. 75
185 Multatuli 1992, p. 74.
186 Multatuli 1992, p. 163.
187 Bij mijn weten heeft alleen Karel van het Reve gewezen op de overeenkomst tussen het gedrag van Havelaar en dat van de regent, zie Reve 1986, p. 2 en Reve 2003, p. 254, 255.
188 Multatuli 1992, p. 168.
189 Multatuli 1992, p. 168.
190 Multatuli 1992, p. 75, 113.
191 Multatuli 1992, p. 58, 168, 48.

192 Multatuli 1992, p. 162.
193 Multatuli 1992, p. 110.
194 Calasso 1993, p. 146, 152.
195 Multatuli 1992, p. 237.
196 Multatuli 1992, p. 235.
197 Gera 2001, p. 33.
198 Multatuli, *Max Havelaar* 1992, p. 43.
199 Ibidem.
200 Gera stelt: 'Wanneer de machtsverhoudingen tussen assistent-resident en regent worden uitgelegd, krijgt de lezer te horen: "Uit dit alles vloeit dus de vreemde omstandigheid voort, dat eigenlyk de mindere [de regent – J.G.] den meerdere [de assistent-resident – J.G.] beveelt".' Gera 2001, p. 20.
201 Zook 2006, p. 1173.
202 Multatuli heeft gecorrespondeerd met Jacob de Vletter en schreef er een voetnoot over in *Duizend-en-enige hoofdstukken over specialiteiten*. De Vletter was afkomstig uit de lagere klasse en schreef over de ongelijke behandeling die de lagere klasse in het Nederlands recht ten deel viel. Hij beriep zich op gelijkheid, maar werd vervolgens zelf ook tijdens een volksopstootje opgepakt en tot tien jaar cel veroordeeld. Zie hierover Meulen 2002, p. 572-575.
203 Vgl. een uitspraak als: 'Is 't geen schande, dat men middel heeft gevonden om *'t uitleggen van de wet* te maken tot 'n winstgevend *beroep*?' en 'Wat (zou er worden) van de advokaten, als we wetgevers hadden die in-staat waren hun gedachten duidelyk uittedrukken?' Bundel I, *idee* 340, 341, p. 226 [*VW* II, p 518].
204 Multatuli 1992, p. 70.

6
DE BUIK VAN DE LEZER: MULTATULI'S POËTICA

1 Bundel VI, *idee* 1153, p. 171 [*VW* VII, p. 164].
2 Ibidem.
3 Bundel VI, *idee* 1153, p. 173 [*VW* VII, p. 165].
4 Bundel VI, *idee* 1153, p. 173 [*VW* VII, p. 165, 166].
5 Bundel VI, *idee* 1153, p. 174 [*VW* VII, p. 166].
6 Bundel I, *idee* 236, p. 145 [*VW* II, p. 446].
7 Bundel I, *idee* 54, p. 15, 16 [*VW* II, p. 319].
8 Bundel I, *idee* 377, p. 258 [*VW* II, p. 545].
9 Om die reden was hij tegen kinderlectuur waarin volwassen problemen 'kinderlijk' werden uitgelegd: 'Kinderboeken werken schadelyk. Men zal waarlyk de spys die voor 't kind te krachtig wordt geoordeeld, niet geschikter voor hem maken door vervalsching. Kan de maag geen vleesch verdragen, 't zy zoo! Ze zal 't gewis niet leeren, als we dat vleesch uitkoken tot op den vezel. En door het te besuikeren evenmin.' Bundel III, *idee* 875, p. 286 [*VW* IV, p. 596].
10 Bundel III, *idee* 602, p. 41 [*VW* IV, p. 352].
11 Bundel III, *idee* 762, p. 178, 179 [*VW* IV, p. 486].
12 Bundel III, *idee* 762, p. 178, 179 [*VW* IV, p. 487].
13 Die formulering gebruikt Multatuli in *Minnebrieven*: 'Koop, publiek, koop! Gy, die uw profeten laat leven, om ze langer te martelen! Men lastert u door te zeggen dat ge den

Christus zoudt gekruist hebben, als de joden: ge hadt hem loopjongen gemaakt in 'n kruidenierswinkel...nietwaar?' Multatuli 1875, p. 18 [*vw* II, p. 21, 22].
14 Bundel III, *idee* 742, p. 153 [*vw* IV, p. 463].
15 Vgl. de opmerking: 'Ik ken geen onverschoonlyker dievery, dan 't bedrog dat we aanhoudend zien plegen door mannen die, 'tzy dan door zelfgekozen standpunt, hetzy door officieele aanwyzing, moeten beschouwd worden als voorgangers des volks. In zekeren zin is dit ieder schryver. By 't aankondigen van 'n boek, van 'n brochure, by 't plaatsen van hoofdartikels in 'n courant, neemt men stilzwygend de verplichting op zich, iets degelyks te leveren. Nog altyd zijn er velen die tegen de kunst van frazenmaken hoog opzien, en eerbied voelen voor 't gedrukte woord. De uitdrukking: "'t staat in 'n boek" geldt nog altyd hier-en-daar als bevestiging van kanoniek gezag. Het misbruiken van die middeleeuwsche domheid is misdadig, en elke poging om daaraan 'n eind te maken, plicht.' Bundel III, *idee* 743, p. 153, 154 [*vw* IV, p. 463, 464].
16 Bundel III, *idee* 743, p. 154 [*vw* IV, p. 464].
17 Bundel II, *idee* 451, p. 104 [*vw* III, p. 143].
18 Bundel VI, *idee* 1085, p. 13 [*vw* VII, p. 18].
19 Bundel I, *idee* 56, p. 16 [*vw* II, p. 320].
20 Bundel I, *idee* 56, p. 16, voetnoot [*vw* II, p. 672].
21 Bundel V, *idee* 1058a, p. 195 [*vw* VI, p. 584].
22 Bundel I, *idee* 338, p. 225, 226 [*vw* II, p. 518].
23 Bundel I, *idee* 338, p. 225, 226, voetnoot [*vw* II, p. 712].
24 Bundel II, *idee* 526, p. 285 [*vw* III, p. 329].
25 Multatuli 1992, p. 94.
26 Multatuli 1992, p. 134.
27 Vgl. ook: '*Droogstoppel* is de Fariséer die weduwen en weezen op-eet, en kushandjes toewerpt aan 'n eigengemaakt godje dat hem helpt in de digestie. *Droogstoppel* is de bloedzuiger die opzwelt van onrechtvaardig verkregen goed (...).' Multatuli 1873, p. 30 [*vw* II, p. 202, 203].
28 Multatuli 1873, p. 107, 111, 112 [*vw* III, p. 266, 269].
29 Bundel II, *idee* 527, p. 294 [*vw* III, p. 337, 338]. In paragraaf 3.2. heb ik deze tekst ook becommentarieerd.
30 Bundel I, *idee* 362, p. 235, 236 [*vw* II, p. 526].
31 Bundel VI, *idee* 1095 p. 47 [*vw* VII, p. 49].
32 Bundel VI, idee 1095, p. 49 [*vw* VII, p. 50].
33 Bundel V, *idee* 1080, p. 351 [*vw* VI, p. 744].
34 Bundel VI, *idee* 1083, p. 9, 10 [*vw* VII, p. 13].
35 Bundel VI, *idee* 1094, p. 43 [*vw* VII, p. 46].
36 Bundel V, *idee* 1050a, p. 57.
37 Bundel VI, *idee* 1094, p. 44, 45 [*vw* VII, p. 47]: 'Zóó behoort het, en Wouter zou precies zoo gehandeld hebben. De allerschoonste schoone van 't stuk werd door ieder bemind, en de afgewezenen stierven van wanhoop, of lieten zich aanwerven by 'n aan den dood gewyde kohorte. Dat's korrekt! De deugdzamen bleven braaf, trots duivel en hel, en zelfs in-weerwil van de verveling. Wie eenmaal door 'n schryver benoemd was tot model, had geen smetjen op z'n kleed. 't Was de vraag of zoo-iemand buikpyn of jicht hebben kon, en zéker is 't, dat-i in al die boeken nooit jicht of buikpyn hàd.'
38 Bundel VI, *idee* 1094, p. 44 [*vw* VII, p. 47].
39 Bundel VI, *idee* 1114, p. 73 [*vw* VII, p. 74].

40 Bundel II, *idee* 517, p. 244, 245 [*VW* III, p. 287].
41 Bundel II, *idee* 513, p. 222 [*VW* III, p. 257].
42 Bundel I, *idee* 263, p. 164 [*VW* II, p. 464].
43 Bundel II, *idee* 513, p. 219, 220 [*VW* III, p. 257].
44 Bundel VII, *idee* 1209a, p. 17 [*VW* VII, p. 351].
45 Over de noodzaak van het zoeken, vgl. bijvoorbeeld bundel I, *idee* 96 en 97, p. 29 [*VW* II, p. 330, 331].
46 In *Idee* 527 verwoordt hij dit probleem als volgt: 'O, meent ge, studie schaadt niet, studie is noodig, zonder studie ware er niets goeds voorttebrengen... toegestaan! Maar *met* studie ook niet. Zonder studie zyt ge slordig en dom. Met studie, gemaakt en tooneelächtig.' Bundel II, *idee* 527, p. 288 [*VW* III, p. 332].
47 Bundel I, *idee* 79, p. 23 [*VW* II, p. 326].
48 Bundel I, *idee* 80. p. 23 [*VW* II, p. 326].
49 Bundel I, *idee* 81, p. 24 [*VW* II, p. 327].
50 Bundel V, *idee* 1049d, p. 46 [*VW* VI, p. 436].
51 Bundel III, *idee* 823, p. 242 [*VW* IV, p. 550].
52 Bundel III, *idee* 823, p. 243 [*VW* IV, p. 550, 551].
53 Een beknopt overzicht van bewerkingen van de mythe van Apeleius in de beeldende kunst en literatuur tot aan de achttiende eeuw: Steinmetz 1989, p. 22-42. Uitgebreid over de populariteit van het Amor-en-Psyche-thema in diverse cultuuruitingen: Holm 2006. In de psychologie is ten eerste een studie van Erich Neumann belangrijk geweest. Hij duidde de mythe als een verhaal over de specifieke ontwikkeling van de *vrouwelijke* psyche. Neumann 1952.
54 Over de gezelschapsspellen: Holm 2006, p. 31-64.
55 Bundel II, *idee* 513, p. 220, 221 [*VW* III, p. 257, 258].
56 In mijn commentaar volg ik grotendeels Neumann, die het volgende commentaar geeft op Psyche met de lamp, (met dit verschil dat er bij Multatuli geen rigide scheiding is tussen de psychische ontwikkeling van man en vrouw; hij geeft het verhaal over Psyche immers als commentaar op Wouters ontwikkeling): 'The knowing Psyche, who sees Eros in the full light and has broken the taboo of his invisibility, is no longer naïve and infantile in her attitude toward the masculine; she is no longer merely captivating and captivated, but is so completely changed that she loses and indeed must lose her lover. In this new situation of womanhood growing conscious through encounter, knowledge and suffering and sacrifice are identical. With Psyche's love that burst forth when she "sees Eros" there comes into being within her an Eros who is no longer identical with the sleeping Eros outside her. This inner Eros that is the image of her love is in truth a higher and invisible form of Eros who lies sleeping before her.' Neumann 1952, p. 79, 80.
Over de meerduidigheid van de lamp: 'The bringer of suffering is not a cutting weapon, like the arrow, but the substance that feeds the lamp, which is the principle of light and knowledge (...) In this case it is significant as the basis of light, and to give light it must kindle and burn. Similarly in psychic life, it is the heat, the fire of passion, the flame and ardour of emotion that provide the basis of illumination, that is, of an illumined consciousness, which rises from the combustion of the fundamental substance and enhances it.' Neumann 1952, p. 30.
57 Vgl. de opmerking van Starobinski bij een schilderij van Canova over Amor en Psyche: 'Experience teaches that the most intense erotic values arise out of an ambivalence between day and night, the juxtaposition of light and darkness, a presence at once

offered and withdrawn.' Starobinski 1988. p. 165, 166.
58 De allereerste keer dat Multatuli haar noemt is in 1860, in het artikel 'Max Havelaar aan Multatuli' dat in *de Tijdspiegel* verscheen en later is opgenomen als *idee* 527 in bundel II.
59 Multatuli 1875, p. 20 [*VW* II, p. 23].
60 Multatuli 1875, p. 55 [*VW* II, p. 53].
61 Multatuli 1875, p. 27, 28 [*VW* II, p. 29].
62 Multatuli 1875, p. 58, 59 [*VW* II, p. 56, 57].
63 Bundel I, *idee* 106, p. 32, voetnoot [*VW* II, p. 676, 677].
64 Bundel I, *idee* 382, p. 269, 270 [*VW* II, p. 556].
65 Bundel I, *idee* 383, p. 270 [*VW* II, p. 556].
66 Bundel I, *idee* 361, p. 231-233 [*VW* II, p. 523-525].
67 Bundel I, *idee* 361, p. 231 [*VW* II, p. 525].
68 Bundel I, *idee* 439, p. 358 [*VW* II, p. 641].
69 Bundel II, *idee* 510 p. 206 [*VW* III, p. 243, 244].
70 Bundel I, *idee* 439, p. 358 [*VW* II, p. 641, 642].
71 Bundel VI, *idee* 1186, p. 295 [*VW* VII, p. 280].
72 Bundel II, *idee* 512, p. 211 [*VW* III, p. 248].
73 *VW* IX, p. 118, brief van Multatuli aan A.C. Kruseman, 24 februari - 6 mei 1856.
74 *VW* V, p. 35.
75 Bundel I, *idee* 440, p. 359 [*VW* II, p. 642].
76 Bundel I, *idee* 412, p. 330 [*VW* II, p. 617].
77 Bundel VI, *idee* 1084, p. 11 [*VW* VII, p. 15].
78 Bundel VI, *idee* 1086, p. 14 [*VW* VII, p. 18, 19].
79 Bundel VI, *idee* 1086, p. 16 [*VW* VII, p. 19].
80 *VW* V, p. 508.
81 Bundel V, *idee* 1050a, p. 57 [*VW* VI, p. 447].
82 Vgl.: '(het) was (...) altyd Leentje die Wouter's gemoed in evenwicht bracht op dezelfde handige manier als ze den winkelhaak in z'n kleeren onzichtbaar maakte met 'n onnavolgbaar "heen-en-weertje".' Bundel I, *idee* 376, p. 255 [*VW* II, p. 543].
83 Oversteegen 1987, voornamelijk p. 28-32, Francken 1990, voornamelijk p. 275.

7
BESLUIT

1 Van der Sijde stelt dat deze verknoping tussen tekst en commentaartekst precies de waarde is van Derrida's literatuurbeschouwing: 'Tevens roept Derrida op om de singulariteit van de tekst op een singuliere manier te benaderen. Steeds gaat hij vanuit zijn persoonlijke filosofische invalshoek in dialoog met de literaire teksten; Derrida's idioom gaat in gesprek met het idioom van Ponge, Joyce, Blanchot, enzovoort. De bedoeling is dat de idiomen elkaar verrijken en vernieuwen: Derrida's filosofische inzichten worden verrijkt en verdiept door de motieven in het literaire werk, en die motieven worden verrijkt omdat Derrida's invalshoek hen in een ander licht plaatst. Van deze werkwijze gaat een impliciet appel uit aan de literatuurwetenschappers: ook zij moeten in dialoog gaan met het idioom van het literaire werk, en daarbij recht pogen te doen aan de singulariteit van zowel de tekst als van hun eigen invalshoek als lezer.' Sijde 1998, p 447, 448.
2 Bundel I, *idee* 247, p. 160 [*VW* II, p. 459].